

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ОРГАНИЗАЦИОНИХ НАУКА

БИЉАНА Љ. ТОШИЋ

**ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ
СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА
МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Београд, 2025.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ORGANIZATIONAL SCIENCES

BILJANA LJ. TOŠIĆ

**THE SIGNIFICANCE OF THE EXPERTISE IN
STANDARDIZATION FOR THE
INTERNATIONALIZATION OF
SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES**

DOCTORAL DISSERTATION

Belgrade, 2025.

Ментор:

др Ивана Мијатовић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Факултет организационих наука

Чланови комисије:

др Јован Филиповић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Факултет организационих наука

др Даница Лечић-Цветковић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Факултет организационих наука

др Ана Кићановић, ванредни професор,
Универзитет у Београду – Факултет организационих наука

др Весна Спасојевић-Бркић, редовни професор,
Универзитет у Београду – Машински факултет

др Миладин Стефановић, редовни професор,
Универзитет у Крагујевцу – Факултет инжењерских наука

Датум одбране:

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА

Сажетак:

Предмет докторске дисертације је утицај експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Општи циљ укључује потпуније разумевање односа између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП. У првом делу дисертације, представљено је квалитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. У другом делу дисертације, представљено је квантитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У првом делу, у истраживању је учествовало укупно 28 испитаника из 14 земаља. У другом делу, у истраживању је учествовало укупно 998 испитаника из 10 земаља. У другом делу, примењено је тзв., моделовање структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling* – SEM, тј., *Partial-Least Squares SEM* – PLS-SEM). Истраживање је показало да власници/менаџери поседују одређену експертизу – без експертизе, они не би били у стању да покрену (и уопште успешно наставе) пословање. Иако МСП поседују одређену експертизу (из области којом се баве) – власници/менаџери МСП не поседују експертизу из области стандардизације. Истраживање је указало на то што експертиза (компетенције и/или искуство) из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП и указало на то што величина организације и земља порекла организације обликују однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП. Сходно томе, власници/менаџери који желе да интернационализују пословање – применом одређене извозне или не-извозне стратегије за улазак на тржиште – би требало да посвете пажњу изградњи експертизе из области стандардизације.

Кључне речи: интернационализација, стандардизација, експертиза, МСП

Научна област: Организационе науке

Ужа научна област: Логистика квалитета

УДК:

THE SIGNIFICANCE OF THE EXPERTISE IN STANDARDIZATION FOR THE INTERNATIONALIZATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES

Abstract:

The subject of the doctoral dissertation is the impact of the expertise in the field of standardisation on the internationalisation of SMEs. The overall goal includes a more complete understanding of the relationship between the expertise in standardisation and the internationalisation of SMEs. The first part of the doctoral dissertation shows qualitative research which aims to denote the opinions of experts in standardisation on the existence of expertise in SMEs, the significance of expertise in standardisation or the impact of the expertise in standardisation on the internationalisation of SMEs. The second part of the doctoral dissertation shows quantitative research which aims to denote the opinions of owners and/or managers of SMEs across Europe concerning the significance of the expertise in standardisation for the internationalisation of SMEs. In the first part, the sample consisted of a total of 28 respondents from 14 countries. In the second part, the sample consisted of a total of 998 respondents from 10 countries. In this part, Structural Equation Modelling/Partial-Least Squares SEM (PLS-SEM) was applied. The research shows that owners/managers of SMEs possess expertise – without it, they would not be able to start and even continue a business. Although SMEs possess certain expertise (usually in the field they are doing business) – owners/managers of SMEs usually do not possess the expertise in standardisation. The research demonstrates that expertise (observed as competence and experience) in standardisation impacts the internationalisation of SMEs and denotes that the size of the organisation and the country of origin of the organisation shape the relationship between the expertise in standardisation and the internationalisation of SMEs. Consequently, owners/managers of SMEs who want to internationalise their business – by implementing a specific export entry strategy or a non-export entry strategy – should pay special attention to building the expertise in the field of standardisation.

Keywords: internationalisation, standardisation, expertise, SMEs

Scientific Field: Organizational Sciences

Scientific Sub-field: Quality Logistics

UDC:

АКРОНИМИ

ACI – American Concrete Institute
AFNOR – Association Française de Normalisation
AIOTI – Alliance for Internet of Things Innovation
ANSI – American National Standards Institute
APEC – Asia-Pacific Economic Cooperation
APEC CTI – APEC Committee on Trade and Investment
APEC SCSC – APEC Sub-Committee on Standards and Conformance
ARSO – African Organisation for Standardisation
API – American Petroleum Institut
ASME – American Society of Mechanical Engineers
ASTM – American Society for Testing and Materials
AVE – Average Variance Extracted
BDA – Blu-ray Disc Association
Bluetooth SIG – Bluetooth Special Interest Group
BMBF – Bundesministerium für Bildung und Forschung
BSI – British Standards Institute
CB-SEM – Covariance-Based SEM
CEN – European Committee for Standardisation
CENELEC – European Committee for Electrotechnical Standardisation
CR – Composite Reliability
CWA – CEN/CENELEC Workshop Agreement
DIN – Deutsches Institut für Normung
DVD – Digital Versatile Disc
EaS – Education about Standardisation
EC – European Commission
ECCP – European Cluster Collaboration Platform
EEN – Enterprise Europe Network
EIC – European Innovation Council

ENRICH – European Network of Research and Innovation Centres and Hubs
EQF – European Qualification Framework
ETSI – European Telecommunications Standards Institute
EU – European Union
EURAS – European Academy for Standardisation
FIDO – Fast IDentity Online Alliance
H2020 – HORIZON 2020
HD-DVD – High-Definition DVD
HE – HORIZON Europe
HLF – High-Level Forum
HLF-EaS – High-Level Forum on Education about Standardisation
HTML – HyperText Markup Language
ICES – International Cooperation for Education about Standardisation
IEC – International Electrotechnical Commission
IEEE – Institute of Electrical and Electronic Engineers
IFAN – International Federation of Standards Users
IIEEJ – Institute of Image Electronics Engineers of Japan
IETF – Internet Engineering Task Force
InetQI – The International Network on Quality Infrastructure
INV – International New Ventures
IoT – Internet of Things
IPEK – Institut für Produktentwicklung
ISO – International Organisation for Standardisation
ITA – Industry Technical Agreement
ITU – International Telecommunication Union
IWA – International Workshop Agreement
JIS – Joint Initiative on Standardisation
JTC – Joint Technical Committee
JWG – Joint Working Group
JWG-EaS – Joint Working Group on Education about Standardisation
KATS – Korean Agency for Technology and Standards

KIT – Kanazawa Institute of Technology
KNSP – Korean National Standards Plan
KSA – Korean Standards Associations
LAN – Local Area Network
METI – Ministry of Economy, Trade, and Industry
MLR – Multiple Linear Regression
NACE – Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne
NFBS – Non-Financial Business Sector
NFI – Normed Fit Index
NuSaL – Normung und Standardisierung in der akademischen Lehre
NVQ – National Vocational Qualifications
OASIS – Organisation for the Advancement of Structured Information Standards
OAGi – Open Applications Group, Inc.
ODF – Open Document Format
OECD – Organisation for Economic Cooperation and Development
OJEU – Official Journal of the European Union
OMG – Object Management Group
OOXML – Office Open XML
PAS – Publicly Available Specification
PDF – Portable Document Format
PLS-SEM – Partial-Least Squares SEM
RBV – Resource-Based View
SBA – Small Business Act
SDO – Standards Development Organisation
SEM – Structural Equation Modelling
SG-SSS – Study Group on Skill Standard for Standardisation
SIG – Special Interest Group
SME – Small and Medium Enterprise
SPSS – Statistical Package for the Social Sciences
SRMR – Standardised Root Mean Square Residual

SSB – Standards Setting Body
SSO – Standards Setting Organisation
SVQ – Scottish Vocational Qualifications
TBT – Technical Barriers to Trade
TC – Technical Committee
TD-SCDMA – Time Division-Synchronous Code Division Multiple Access
TR – Technical Report
TS – Technical Specification
TTA – Technology Trend Assessment
UMTS – Universal Mobile Telecommunications Service
UNECE – United Nations Economic Commission for Europe
USB – Universal Serial Bus
USB-IF – USB Implementers Forum
VHS – Video Home System
WAPI – Wireless LAN Authentication and Privacy Infrastructure
WG – Working Group
WoS – Web of Science
WP – Working Party
WPSMEE – Working Party on SMEs and Entrepreneurship
WTO – World Trade Organisation
WTO TBT – World Trade Organisation’s Technical Barriers to Trade Agreement
W3C – World Wide Web Consortium
XML – eXtensible Markup Language
3GPP – the 3rd Generation Partnership Project
WSC – World Standards Cooperation
ЕУ – Европска унија
ИТ – информационе технологије
МСП – мала и средња предузећа
САД – Сједињене Америчке Државе
УК – Уједињено Краљевство
УН – Уједињене нације

САДРЖАЈ

1. УВОД.....	18
1.1. Предмет, циљ и полазне хипотезе	18
1.2. Опште и посебне методе	24
1.3. Опис структуре докторске дисертације	25
2. ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА	28
2.1. Термини и дефиниције	28
2.2. Области интернационализације	30
2.3. Теорије интернационализације	31
2.3.1. „Упсала“ модел.....	31
2.3.2. Организације које су „рођене-глобалне“	32
2.4. Стратегије интернационализације.....	33
2.5. Програми подршке намењени интернационализацији МСП.....	34
3. СТАНДАРДИЗАЦИЈА.....	40
3.1. Термини и дефиниције	40
3.2. Дефиниције које дају организације за стандардизацију	41
3.3. Успостављање научне дефиниције стандардизације.....	49
4. ЕКСПЕРТИЗА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ	52
4.1. Термини и дефиниције	52
4.2. Компетентност вс. компетенције	53
4.3. Шта су то кључне компетенције?	55
4.4. Потпуније тумачење експертизе.....	57
4.4.1. Експертизу чини путовање или процес, а не крајње одредиште	57
4.4.2. Експертизу чини одређено (специфично) знање.....	58

4.4.3. Експертизу чине знање, искуство и вештине за решавање проблема	58
4.5. Мерење експертизе.....	60
4.6. Експерти вс. не-експерти	61
4.7. Компетентност вс. експертиза	61
4.8. Успостављање дефиниције експертизе из области стандардизације.....	63
4.9. Иницијативе за образовање о стандардизацији /	64
Потребе индустрије за експертизом из области стандардизације	64
5. ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ	78
ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МСП:	78
ПЕРЦЕПЦИЈА ЕКСПЕРАТА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ‘ ‘	78
5.1. Увод	78
5.2. Методолошки приступ	78
5.2.1. Пројектовање интервјуа	79
5.2.2. Прикупљање података	79
5.2.3. Анализирање података	82
5.3. Резултати.....	83
5.3.1. Да ли МСП поседују експертизу из области којом се баве?	85
5.3.2. Да ли МСП поседују експертизу из области стандардизације?	85
5.3.3. Где би требало тражити подршку	86
за укључивање МСП у процес стандардизације?	86
5.3.4. Да ли образовање о стандардизацији	87
утиче на експертизу из области стандардизације?	87
5.3.5. Да ли експертиза из области	88
стандардизације утиче на интернационализацију пословања МСП?	88
5.4. Дискусија.....	90

5.4.1. МСП поседују експертизу из области којом се баве.....	90
5.4.2. МСП не поседују експертизу из области стандардизације	91
5.4.3. Подршку би требало тражити,.....	92
најпре, у оквиру организација за стандардизацију.....	92
5.4.4. Образовање о стандардизацији.....	93
утиче на експертизу из области стандардизације	93
5.4.5. Експертиза из области стандардизације	94
утиче на интернационализацију пословања МСП	94
5.5. Закључак	94
6. ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ	96
ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МСП:	96
ПЕРЦЕПЦИЈА ВЛАСНИКА/МЕНАџЕРА МСП У ЕВРОПИ	96
6.1. Увод	96
6.2. Методолошки приступ.....	103
6.2.1. Пројектовање упитника	104
6.2.2. Прикупљање података	106
6.2.3. Анализирање података	107
6.3. Резултати.....	108
6.3.1. Опис узорка	108
6.3.2. Анализа поузданости и валидности	114
6.3.3. <i>PLS-SEM</i> анализа на целом узорку	116
6.3.4. <i>MG PLS-SEM</i> анализа – утицај величине организације	118
6.3.5. <i>MG PLS-SEM</i> анализа – утицај земље порекла организације.....	121
6.4. Дискусија.....	124
6.5. Закључак	130

7. ЗАКЉУЧАК	132
ЛИТЕРАТУРА	144
ЛИСТА СЛИКА.....	180
ЛИСТА ТАБЕЛА	182
ПРИЛОГ 1. Интервју	184
ПРИЛОГ 2. Упитник	190
БИОГРАФИЈА.....	198
БИБЛИОГРАФИЈА	200
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ	208
ИЗЈАВА О ИСЛОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И	210
ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА.....	210
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ	212

1. УВОД

1.1. Предмет, циљ и полазне хипотезе

Према Извештају ЕУ за 2023. годину који су на захтев Европке комисије припремили Katsinis et al. (2024) – МСП чине укупно 99,8% свих предузећа у ЕУ – притом, укупно 25,8 милиона МСП запошљава укупно 88,7 милиона људи у ЕУ – такође, МСП играју пресудну улогу у нефинансијском пословном сектору ЕУ¹ (енг. *Non-Financial Business Sector – NFBS*), имајући у виду то што МСП чине нешто мање од 2/3 укупне запослености и нешто више од 1/2 додате вредности ЕУ. Према Извештају ЕУ за 2017. годину који су на захтев Европке комисије припремили Muller et al. (2017) – иако МСП, обично, послују у сваком сектору – МСП, такође, обично, настоје да послују у сектору који, прилично мало извози. У ЕУ, укупно 55% МСП послује у сектору који извози мање од 5% укупне продаје – укупно 37% МСП послује у сектору који извози од 5% до 10% укупне продаје – или укупно 7,3% МСП послује у сектору који извози више од 10% укупне продаје² (видети: Muller et al., 2017).

¹ Katsinis et al. (2024, стр. 06) истичу што нефинансијски пословни сектор не укључује следеће: Пољопривреда, шумарство и рибарство (енг. *Agriculture, forestry, and fishing – NACE, section A*), Финансијске делатности и делатности осигурања (енг. *Financial and insurance activities – NACE, section K*), Јавна управа и одбрана; Обавезно социјално осигурање (енг. *Public administration and defence; compulsory social security – NACE, section O*), Образовање (енг. *Education – NACE, section P*), Здравствена и социјална заштита (енг. *Human health and social work activities – NACE, section Q*), Уметност, забава и рекреација (енг. *Arts, entertainment and recreation – NACE, section R*), Остале услужне делатности (енг. *Other service activities – NACE, section S*), Делатности домаћинства која производе робу за сопствене потребе (енг. *Activities of households as employers; undifferentiated goods- and services-producing activities of households for own use – NACE, section T*) и Делатности екстратериторијалних организација и тела (енг. *Activities of extraterritorial organisations and bodies – NACE, section U*). Акроним NACE (фр. *Nomenclature statistique des activités économiques dans la Communauté européenne*) описује статистичку класификацију привредних делатности унутар ЕУ (видети: Eurostat, 2008).

² Како наводе Muller et al. (2018) – основне категорије интензитета извоза се дефинишу на следећи начин: веома низак интензитет извоза = удео извоза индустрије у укупној продаји индустрије износи од 0% до 5%; низак интензитет извоза = удео извоза индустрије у укупној продаји индустрије износи од 5% до 10%; средњи интензитет извоза = удео извоза индустрије у укупној продаји индустрије износи од 10% до 20%; висок интензитет извоза = удео извоза индустрије у укупној продаји индустрије износи од 20% до 40%; веома висок интензитет извоза = удео извоза индустрије у укупној продаји индустрије износи преко 40%.

Преглед литературе изнедрио је бројне предности интернационализације МСП – на пример, на нивоу земље, интернационализација подстиче трговину (Haddoud et al., 2021), обезбеђује прилике за запошљавање (Arafat et al., 2022), обезбеђује прилив у девизне резерве што умањује фискални дефицит земље (Arafat et al., 2022) и, уопштено, подиже животни стандард (Haddoud et al., 2021); – на нивоу организације, интернационализација унапређује пословни учинак (López Morales, 2020), обезбеђује умрежавање и/или сарадњу (Zahoor et al., 2020), прилике на тржишту (Chandra et al., 2020), приступ тржишту (Reim et al., 2022), технолошку предност (Arafat et al., 2022) и конкурентску предност на тржишту (A. A. Chandra et al., 2021).

Међутим, МСП, и даље, врло ретко прелазе успостављене националне границе (A. A. Chandra et al., 2021). Уз то, не изненађује што МСП, неретко, ограничавају пословање на одређено национално тржиште и/или одређено домаће тржиште (Haddoud et al., 2021). Имајући то у виду, поједине земље су покренуле одређене програме подршке који циљ имају подстицање интернационализације МСП (Catanzaro et al., 2019). Иако су појединачни напори остварили одређени успех (Belhoste et al., 2019; Catanzaro et al., 2019, 2020; Malca et al., 2020; Freixannet, 2022) – преглед литературе је показао да су појединачни напори, и даље, недовољни (Catanzaro & Teyssier, 2021). Имајући у виду предности интернационализације МСП – пажњу би требало усмерити на подстицање интернационализације МСП (A. A. Chandra et al., 2021).

Споразум о техничким препрекама трговини Светске трговинске организације (енг. *World Trade Organisation's (WTO) Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT)*) указао је на значај који међународни стандарди (и оцењивање усаглашености) имају за интернационализацију и/или либерализацију међународне трговине (Blind & Mangelsdorf, 2016). Уједно, Резолуцијом Савета ЕУ бр. 136/01 (EU, 1985) – успостављен је Нови приступ техничкој хармонизацији и стандардизацији – (енг. *New Approach to Technical Harmonisation and Standardisation*) који је ограничио

техничку хармонизацију и стандардизацију на битне (или суштинске) захтеве ³ – производи који испуњавају битне захтеве могу бити пласирани на тржиште – и указао на улогу и значај који хармонизовани стандарди ⁴ имају за тржиште ЕУ (Blind, 2013; Zi & Blind, 2015; Blind & Mangelsdorf, 2016; Blind et al., 2017; Wiegmann et al., 2017). У исто време, поједине земље су почеле да примећују или препознају улогу или значај који национални стандарди ^{5,6} имају за интернационализацију – укључујући Немачку, Француску, Аустрију, Кину, Јапан, Канаду, УК и САД – те су успоставиле националне стратегије стандардизације (Wiegmann et al., 2017).

Утицај који стандарди имају на интернационализацију је, углавном, позитиван (Maskus et al., 2000; Chen et al., 2006; Mangelsdorf et al., 2012; Stroyan & Brown, 2012) – стандарди спречавају информациону асиметрију (Mangelsdorf et al., 2012), указују на квалитет (Mangelsdorf et al., 2012), спречавају препреке трговини јер представљају заједнички језик за потенцијалне пословне (трговинске) партнере (видети: Stroyan & Brown, 2012), утичу на смањење трошкова (Mangelsdorf, 2011), подстичу масовну производњу/економију обима (видети: Baron & Spulber, 2018), обезбеђују приступ тржишту и обезбеђују конкурентску предност на тржишту (Blind, 2021). Утицај који стандарди имају на трговину може бити и негативан – национални стандарди донети од стране земље увознице могу представљати

³ Битни захтеви су захтеви који би требало да обезбеде заштиту јавних интереса, укључујући заштиту здравља и безбедности на раду, заштиту потрошача и/или заштиту животне средине; битне захтеве би требало утврдити у односу на опасности које се могу придружити производу; битни захтеви описују циљеве које би требало постићи (опасности које би требало утврдити); притом, битни захтеви не описују техничко решење (тј., начин на који би то требало урадити); последично, произвођач може да одабере било које техничко решење да испуни битне захтеве; (видети: ЕС, 2022b).

⁴ Стандарди које су донеле Европске организације за стандардизацију CEN/CENELEC/ETSI, на захтев Европске комисије, за примену у хармонизованом законодавству ЕУ; хармонизовани стандарди чији су бројеви објављени у Службеном гласнику ЕУ (енг. *Official Journal of the European Union – OJEU*) и који су пренети у национално законодавство пружају претпоставку о усаглашености (енг. *presumption of conformity*) са свим битним захтевима (видети: ЕС, 2022b).

⁵ Wiegmann et al. (2017) тврде да националне стратегије стандардизације указују на улогу коју законодавци имају у процесу стандардизације и наводе пример Стратегије стандардизације Народне Републике Кине у којој законодавци играју пресудну улогу.

⁶ Исти аутори наводе пример Стратегије стандардизације ЕУ која би требало да укаже на пресудну улогу коју организације за стандардизацију играју у процесу стандардизације (Wiegmann et al., 2017).

техничку препреку трговини и, притом, могу ограничити приступ тржишту (Mangelsdorf et al., 2012). Уз то, не изненађује ни то што је међународну трговину – данас, практично, немогуће замислити без стандарда јер стандарди обезбеђују приступ тржишту и, последично, утичу на више од 80% међународне трговине (Purcell, D., & Kushnier, 2016).

Swann et al. (1996) описују утицај који национални стандарди имају на трговину – прво, стандарди могу представљати подстицај трговини (нарочито, извозу); и друго, стандарди могу представљати препреку трговини (увозу и/или извозу). Иако национални стандарди могу представљати техничку препреку трговини – Swann (2010) истиче да је утицај који национални стандарди имају на трговину – углавном, позитиван (изузетак су прописи који се односе на пољопривреду). Исти аутор истиче да је утицај који међународни стандарди имају на трговину, углавном, позитиван (изузетак су прописи који се односе на животну средину) (видети: Swann, 2010).

Учешће у процесу стандардизације доноси бројне предности, нарочито, МСП „која не поседују неопходне ресурсе да уложи у сопствено истраживање и развој“ – те се укључују у процес стандардизације са циљем да те исте ресурсе обезбеде (Blind & Mangelsdorf, 2016, стр. 16). У процесу стандардизације, МСП добијају приступ ресурсима (информацијама/знању) које поседују бројне организације (Blind & Mangelsdorf, 2012), прилику да брже произведу производе и/или услуге (Blind et al., 2017), приступ тржишту и/или конкурентску предност на тржишту (Blind et al., 2021, стр. 35). Основни проблем је то што МСП имају ограничене ресурсе и мање користи у процесу стандардизације него велике организације (Blind & Mangelsdorf, 2016, стр. 16).

Предмет докторске дисертације је утицај експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Општи циљ укључује потпуније разумевање односа између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Посебни циљеви укључују:

- (1) утврђивање да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП;
- (2) утврђивање да ли (и на који начин) величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП; и
- (3) утврђивање да ли (и на који начин) земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

У првом делу докторске дисертације, приказано је и квалитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Уз то, квалитативно истраживање је требало да пружи одговор на питање – да ли МСП поседују одређену експертизу из области/делатности којом се баве, односно, да ли МСП поседују одређену експертизу из области стандардизације. Исто тако, истраживање је требало да покаже где би требало тражити подршку – и, потом, укаже на постојеће програме подршке/иницијативе намењене МСП. Истраживање је требало да укаже на значај који образовање о стандардизацији има за изградњу експертизе из области стандардизације и потом, укаже на значај који експертиза из области стандардизације има за интернационализацију МСП.

У другом делу докторске дисертације, приказано је квантитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У овом делу, истраживање је требало да покаже да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП – и на који начин величина организације и земља порекла организације обликују

однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Сходно томе, постављене су следеће опште (и посебне) хипотезе:

Х.1. Експертиза из области стандардизације

(компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП.

Х.1.1. Компетенције из области

стандардизације утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.1.1. Компетенције у примени

стандарда утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.1.2. Компетенције у развоју

стандарда утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.2. Искуство из области

стандардизације утиче на интернационализацију МСП.

Х.1.2.1. Искуство у примени

стандарда утиче на интернационализацију МСП.

Х.1.2.2. Искуство у развоју

стандарда утиче на интернационализацију МСП.

Х.2. Величина организације обликује однос између

експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Х.3. Земља порекла организације обликује однос између

експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

1.2. Опште и посебне методе

Како би циљеви докторске дисертације били остварени и хипотезе потврђене или оповргнуте, у докторској дисертацији су коришћене следеће опште методе – методе индукције/дедукције, методе анализе/синтезе, методе дескрипције, методе компарације, методе компилације, методе мерења и методе моделовања. Поред општих, у докторској дисертацији су коришћене следеће посебне методе:

I. Методе коришћене за прикупљање података које се заснивају на:

- (1) полу-структурисаном интервјуу путем е-поште који је коришћен са циљем да се утврди мишљење експерата из области стандардизације о постојању експертизе (из области стандардизације) у МСП, значају експертизе из области стандардизације и/или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП; интервју је коришћен као полазна основа за израду упитника.
- (2) упитнику који је коришћен са циљем да се утврди мишљење власника/менаџера МСП у Европи о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП.

II. Методе коришћене за анализирање података које се заснивају на:

- (1) анализирању садржаја и техници критичних инцидената и
- (2) моделирању структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling* – *SEM*) које представља статистичку мултиваријациону анализу засновану на принципима факторске анализе (енг. *Factor Analysis*) и вишеструке линеарне регресије (енг. *Multiple Linear Regression* – *MLR*); извршена је, најпре, *SEM* анализа парцијалних најмањих квадрата (енг. *Partial-Least Squares SEM* – *PLS-SEM*) на целом узорку и, потом, вишегрупна *PLS-SEM* анализа (енг. *Multi-group PLS-SEM* – *MG PLS-SEM*); обе су извршене коришћењем *SmartPLS* софтвера (GmbH, 2023).

Теоријско истраживање укључује преглед постојеће литературе, коришћењем следећих кључних речи: *Small and Medium-sized Enterprises OR Small Enterprises OR SMEs OR Small Business AND Standards OR Standardisation OR Standardization AND Business Internationalisation OR Business Internationalization OR International Business*. Притом, претражене су базе *Google Scholar*, *SCOPUS* и/или *Web of Science (WoS)* и изабрани радови, потом, учитани на *Mendelay* софтвер за цитирање литературе.

1.3. Опис структуре докторске дисертације

У првом поглављу, описани су проблем, предмет и циљ докторске дисертације, опште (и посебне) хипотезе и опште (и посебне) методе докторске дисертације. Уз то, у првом поглављу представљен је и опис структуре докторске дисертације.

У другом поглављу, дат је преглед литературе на тему интернационализације МСП, при чему је указано на области интернационализације које су проучаване – имајући у виду међународно пословање (енг. *international business*) и/или МСП (енг. *small business* и *small enterprise*) и/или предузетништво (енг. *entrepreneurship*) – укључујући и међународно предузетништво (енг. *international entrepreneurship*). Притом, представљене су теоријске основе и стратегије интернационализације – укључујући традиционални „Упсала“ модел или теорију „рођени-глобални“ – исто, указано је на бројне одлуке које организације бивају приморане да донесу – укључујући избор извозне и/или не-извозне стратегије за улазак на тржиште – и указано на чиниоце који утичу на одлучивање о избору одређене стратегије. Уз то, приказани су програми подршке намењени интернационализацији МСП.

У трећем поглављу, представљен је преглед литературе на тему стандардизације – прво, дате су дефиниције које даје Закон о стандардизацији Републике Србије – друго, дефиниције које дају формалне организације за стандардизацију, тј., организације за добровољну стандардизацију која је заснована на консензусу и – треће, дефиниције које дају неформалне организације за стандардизацију, тј.,

професионалне, индустријске и пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми; У овом делу, извршено је и успостављање (научне) дефиниције стандардизације.

У четвртом поглављу, представљен је и преглед литературе на тему експертизе (из области стандардизације) – при чему је указано на конфузију и дебату које су настале као последице бројних покушаја да се недвосмислено и једнозначно дефинишу термини „компетентност“ (енг. *competence*) и/или „компетенције“ (енг. *competency*) и/или „кључне компетенције“ (енг. *core competencies*), а, који су – у последњих неколико година, углавном, погрешно, коришћени као синоними. Извршено је потпуније тумачење термина „компетентност“ и „компетенције“ које је потребно за потпуније тумачење експертизе из области стандардизације – тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе из области стандардизације. Такође, извршено је потпуније тумачење експертизе из области стандардизације – тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе из области стандардизације.

У петом поглављу, представљено је и одговарајуће квалитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Уз то, квалитативно истраживање је требало да пружи одговор на питање – да ли МСП поседују одређену експертизу из области/делатности којом се баве, односно, да ли МСП поседују одређену експертизу из области стандардизације. Исто тако, истраживање је требало да покаже где би требало тражити подршку – и, потом, укаже на постојеће програме подршке/иницијативе намењене МСП. Истраживање је требало да укаже на значај који образовање о стандардизацији има за изградњу експертизе из области стандардизације и потом, укаже на значај који експертиза из области стандардизације има за интернационализацију МСП.

У шестом поглављу, представљено је одговарајуће квантитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У овом делу, истраживање је требало да покаже да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП – и на који начин величина организације и земља порекла организације обликују однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

У седмом поглављу, посебни закључци докторске дисертације су обједињени – како би били изнети општи закључци и основни (научни и стручни) доприноси. У исто време, у овом поглављу, приказане су препоруке за будуће истраживање.

Списак литературе укључује научне и стручне радове, уџбенике, приручнике – и/или друге публикације коришћене приликом израде докторске дисертације.

2. ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА

2.1. Термини и дефиниције

Термини и дефиниције дати у овом делу докторске дисертације успостављени су Препоруком Европске комисије о дефинисању МСП (од 03.04.1996. године) (видети: ЕС, 1996), тј., Препоруком Европске комисије (од 06.05.2003. године) (видети: ЕС, 2003) и, потом, усвојени од стране Организације за економску сарадњу и развој (енг. *Organisation for Economic Cooperation and Development – OECD*) (OECD, 2004, 2010). Иако су дефиниције МСП успостављене давне 1996. године, исте дефиниције МСП коришћене су у последњем објављеном Извештају о МСП (извештај за 2023/24. годину) који су, на захтев Европске комисије, припремили Katsinis et al. (2024). Истраживање извршено за потребе докторске дисертације укључило је наведене дефиниције, имајући у виду то што наведене дефиниције – и данас – представљају најчешће коришћене дефиниције МСП у целом свету (Mazzarol & Redboud, 2020).

Термини и дефиниције који су успостављени Препоруком Европске комисије и усвојени од стране Организације за економску сарадњу и развој су приказани у Табели 1.

Табела 1. Термини и дефиниције који су успостављени Препоруком Европске комисије (ЕС, 2003)

и, потом, усвојени од стране Организације за економску сарадњу и развој (извор: OECD, 2004, 2010)

	БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ	ГОДИШЊИ ПРОМЕТ	УКУПНА ИМОВИНА
микро предузећа	1–9	< €2 милиона	< €2 милиона
мала предузећа	10–49	< €10 милиона	< €10 милиона
средња предузећа	50–249	< €50 милиона	< €43 милиона
велика предузећа	> 250	> €50 милиона	> €43 милиона

Требало би поменути то што су, у овом делу докторске дисертације, посматрани подаци о броју запослених, узимајући у обзир то што подаци о броју запослених

представљају најчешће коришћене податке за поређење и класификацију МСП (Mazzarol & Redboud, 2020).

Требало би поменути то што се термини „предузетништво“ (енг. *entrepreneurship*) и „МСП“ (енг. *small and medium-sized enterprise, small enterprise, SME* и *small business*) – у постојећој литератури, и даље, неретко, погрешно, користе као синоними (Mazzarol & Redboud, 2020). Имајући у виду теоријске основе о предузетништву (Schumpeter, 1934; Kirzner, 1973; Carland et al., 1984; Gibb, 1993; Bridge et al., 1998) – не изненађује то што, у случају МСП, термин „предузетник“ није прикладан – те је прикладнији термин „власник/менаџер МСП“ (Mazzarol & Redboud, 2020).

Термин „интернационализација“ је, први пут, употребљен у XVII веку да опише ситуацију у којој су империје покушале да пронађу тржиште намењено извозу (Gereffi, 1999, стр. 41). Термин је ушао у употребу између 1920. и 1970. године, чиме је, постепено, замењен империјализам, познати организациони принцип који је, у претходном периоду, коришћен да опише прекограничне интеракције – и добијао на значају – све док на сцену није ступио процес глобализације (Ruzzier et al., 2006). Један од првих аутора који се бавио интернационализацијом је Penrose (1959) који интернационализацију описује као прилике на тржишту. Johanson и Vahlne (1977) успостављају прву дефиницију интернационализације и описују процес у којем организације повећавају учешће на страном тржишту. Убрзо, Welch и Luostarinen (1988, стр. 36) усвајају претходно изнету дефиницију – и, посебно, истичу што термин описује „окретање према страном тржишту“. Calof и Beamish (1995) успостављају ширу дефиницију интернационализације, тј., описују процес у којем је потребно прилагодити се међународном окружењу. У докторској дисертацији, усвојена је дефиниција коју је претходно изнедрио проф. Gary Gereffi (1999, стр. 41) који процес интернационализације описује као „географско проширење економских активности изван националних граница“.

Традиционално, велике организације су, обично, бирале међународно тржиште – исто тако, власници/менаџери МСП су, обично, бирали национално тржиште

(Dana et al., 1999a, 1999b). Уз то, међународно пословање (енг. *international business*) и/или МСП (енг. *small business*) и/или предузетништво (енг. *entrepreneurship*) биле су, до скоро, одвојене области интернационализације које су проучаване (Dana et al., 1999b). Међутим, покретачи глобализације довели су до ситуације у којој традиционалне границе између МСП и великих организација полако бледе (Etemad et al., 2001). У међународном пословном окружењу, власници/менаџери МСП, обично, бивају приморани да се опробају у међународном пословању и остваре предност у жестокој борби за конкурентност на међународном тржишту – исто тако, велике организације бивају приморане да послују на истом тржишту на којем, тренутно, послују поједини власници/менаџери МСП и предузетници (Dana et al., 1999a). Сходно томе, имајући у виду интернационализацију МСП, настаје област међународно предузетништво (енг. *international entrepreneurship*), повезујући, притом, традиционално међународно пословање и предузетништво (Dana et al., 1999a, 1999b).

2.2. Области интернационализације

Поједини истраживачи су покушали да објасне интернационализацију МСП, посебно, имајући у виду међународно пословање (Arregle et al., 2021, 2022), МСП (Costa et al., 2016, 2017; Ahi et al., 2017; Lindsay et al., 2017; Hsieh et al., 2019; Chandra et al., 2020, 2021; Chandra et al., 2021; Chaldun et al., 2022 или Child et al., 2022), предузетништво (Cavusgil & Knight, 2015; Gonzalez-Perez et al., 2018; Alayo et al., 2019; Genc et al., 2019; Hsieh et al., 2019; Hennart et al., 2021 и Gabrielsson et al., 2022), тј., међународно предузетништво (Zahra & George, 2017; Etemad, 2017, 2018, 2019; Zahra, 2020, 2021, 2022; Zucchella, 2021; Zahoor et al., 2023 или Zucchella et al., 2023).

Такође, поједини истраживачи су покушали да објасне интернационализацију МСП, посебно, имајући у виду појединачне теорије интернационализације, и то – традиционални „Упсала“ модел интернационализације (енг. *the Uppsala model*) (Johanson & Vahlne, 1977, 2009, 2011, 2015; Vahlne & Johanson, 2017, 2019, 2020; Vahlne, 2020; Vahlne & Schweizer, 2022; Schweizer & Vahlne, 2022 или Vahlne, 2024)

и теорију интернационализације „рођени-глобални“ (енг. *the born-global theory*) (видети: Knight & Cavusgil, 1996, 2004; 2005; Knight et al., 2004; Cavusgil & Knight, 2015; Knight & Liesch, 2016; Cavusgil et al., 2016; 2017 или Knight & Cavusgil, 2024).

У литератури су обрађене извозне стратегије (директни/индиректни извоз) (Azari et al., 2017; Paul et al., 2017; Catanzaro et al., 2019; Haddoud et al., 2020, 2021; Catanzaro & Teyssier, 2021; Cernat, 2021; Freixanet, 2022; Freixanet & Federo, 2023) и/или не-извозне стратегије, тј., лиценцирање, франшизе, заједничко улагање, монтажне операције, уговоре о производњи/управљању и стратешке алијансе (Albers et al., 2016; He et al., 2020; Ali et al., 2021; Alon et al., 2021; Wild et al., 2022, 2023; Li et al., 2023; Rosado-Serrano & Navarro-García, 2023 и/или Wang et al., 2023).

2.3. Теорије интернационализације

2.3.1. „Упсала“ модел

Првобитно успостављен од стране проф. Johan Johanson и Jan-Erik Vahlne (1977) – традиционални „Упсала“ модел интернационализације (енг. *the Uppsala model*) описује процес у којем организације постепено повећавају учешће на тржишту. Овај модел почива на примеру пословне праксе четири организације у Шведској (Johanson & Wiedersheim, 1975) који описује како организације које не поседују одређено знање/искуство почињу да извозе, најпре, у „психички блиске земље“ (Johanson & Vahlne, 1977). У том контексту, термин „психички блиске земље“ описује земље које имају исту културу и/или су у истој фази развоја индустрије (Bilkey & Tesar, 1977). Уз то, термин „психичка удаљеност“ (енг. *psychic distance*) описује чиниоце који ометају ток информација између организације и тржишта (Johanson & Wiedersheim, 1975) и укључује разлике у језику, култури, политици, итд. (Johanson & Vahlne, 1977). Притом, земље могу бити „географски удаљене“ и „психички блиске“ (пример су Аустралија и УК), исто тако, и обрнуто, земље могу бити „географски блиске“ и „психички удаљене“ (пример су Куба и САД) (Johanson & Wiedersheim, 1975). Такође, традиционални „Упсала“ модел описује

како организације које, постепено, стичу одређено специфично знање/искуство – исто тако, постепено, почињу да извозе у друге „психички удаљеније земље“ (Johanson & Wiedersheim, 1975). „Упсала“ модел је претрпео и одређене измене (видети: Johanson & Vahlne, 2009, 2011, 2015; Vahlne & Johanson, 2017, 2019, 2020; Vahlne, 2020; Vahlne & Schweizer, 2022; Schweizer & Vahlne, 2022 или Vahlne, 2024) – што не значи да претходно истраживање није било пресудно за постављање теоријске основе. У последњем објављеном истраживању, Vahlne (2024) описује „Упсала“ модел као „најбољи начин да опишемо и објаснимо пословни свет“ и „теорију помоћу које можемо да опишемо и објаснимо промене у организацији“ (Vahlne, 2024, стр. 388).

2.3.2. Организације које су „рођене-глобалне“

Традиционални „Упсала“ модел, из 1977. године, је претрпео и оштре критике (Andersen, 1993; Oviatt & McDougall, 1994, 1997, 2005; Knight & Cavusgil, 1996; 2004; O’Grady & Lane, 1996; Buckley & Casson, 1998 и/или Coviello & McAuley, A., 1999) – посебно, имајући у виду то што постоје организације које су „рођене глобалне“ (енг. *born-globals*). Притом, овај термин је први пут употребљен у истраживању које је спровео Rennie (1993) и које је објављено у часопису *The McKinsey Quarterly* – и описује организације које, по оснивању, користе ресурсе засноване на знању и остварују изузетан међународни пословни учинак на међународном тржишту^{7, 8} (Knight & Cavusgil, 2004). Притом, организације које су „рођене глобалне“ интернационализују одмах по оснивању и не нужно у „психички блиске земље“⁹ (Knight et al., 2004). Исто тако, ове организације, имају међународно порекло – што потврђује међународни фокус или посвећеност међународном тржишту (Knight et al., 2004). Такође, требало би поменути и то што су се ове организације

⁷ Исти термин описује организације које интернационализују у периоду од три године од оснивања и остварују 25% укупне продаје на страном тржишту (видети: Knight et al., 2004).

⁸ Требало би поменути и међународне нове подухвате (енг. *International New Ventures – INV*) – организације које, по оснивању, остварују конкурентску предност на међународном тржишту (Oviatt & McDougall, 1994, 1997, 2005).

⁹ O’Grady & Lane (1996) описују „парадокс психичке удаљености“ и указују на то што претпоставке о блискости могу спречити организације да сазнају критичне информације.

– најпре, појавиле у земљама које имају мало домаће тржиште (нпр., Аустралија), иако се могу пронаћи у земљама које имају велико домаће тржиште (нпр., САД) (видети: Knight & Cavusgil, 2004). Уједно, организације које су „рођене глобалне“ – у последње време, чине 1/5 у Европи и чине 1/2 у Румунији, Белгији и Данској (видети: Cavusgil & Knight, 2015). Уз то, организације које су „рођене глобалне“ су ступиле на сцену у исто време када је на сцену ступио процес глобализације – што указује на то што њихови оснивачи цео свет посматрају као своје тржиште (Cavusgil & Knight, 2015). Уз процес глобализације (и либерализације) трговине – трендови који подстичу оснивање организације „рођене глобалне“ укључују – информационе технологије (ИТ), интернет и иновације у процесу комуникације (видети: Knight & Liesch, 2016).

2.4. Стратегије интернационализације

Поједине организације се постепено шире, прво, успостављају домаће тржиште и одатле се, потом, шире, тј., постепено повећавају учешће на страном тржишту (García-Cabrera et al., 2017). Поједине организације се шире одмах по оснивању (Haddoud et al., 2020) у „психички блиске земље“ и „психички удаљене земље“ (Dominguez & Mahofer, 2017). Уз то, поједине организације интернационализују са циљем да пронађу одређене ресурсе (знање/искуство) на страном тржишту (Paul & Rosado-Serrano, 2019). Такође, организације које су добро позициониране на домаћем тржишту могу, уједно, одлучити да опробају на страном тржишту (Dominguez & Mayhofer, 2017). Исто тако, поједине организације одлуче да прате кориснике у иностранству, препознајући, уједно, прилике на страном тржишту (Paul & Rosado-Serrano, 2019). Притом, предузетници који су успоставили мрежу – посебно, имајући у виду претходне пословне подухвате на страном тржишту – могу, уједно, уочити прилику да се, пре других, опробају на страном тржишту (Paul & Rosado-Serrano, 2019). Уз то, поједини бирају да де-интернационализују (Lim & Mandrinos, 2020, 2023) и/или ре-интернационализују своје пословање (Sort et al., 2023, 2024), што може бити случај на једном националном тржишту (нпр., трговински рат између Кине и САД) и/или на међународном тржишту

(нпр., гашење целе индустрије услед пандемије изазване вирусом COVID-19) (Lim & Mandrinos, 2023).

Организације које одлуче да интернационализују пословање морају да донесу одлуку о периоду за улазак на страном тржиште, земљи увозници или извозници и/или одлуку о избору (извозне или не-извозне) стратегије за улазак на тржиште (Symeonidou et al., 2017). Притом, одлучивање о избору (извозне или не-извозне) стратегије за улазак на тржиште представља стратешку одлуку за организацију (Lindsay et al., 2017), посебно, имајући у виду то што поједине измене могу бити дуготрајне или скупе и/или могу изнедрити озбиљне последице које укључују (1) управљање операција и/или (2) имобилизацију ресурса на страном тржишту (Alinasab et al., 2022).

Имајући у виду и то што одлучивање о избору стратегије за улазак на тржиште – обично, зависи од (1) ресурса које је организација спремна да уложи, (2) степена управљања или власништва и (3) ризика које је организација спремна да преузме – организације које су спремне да уложе највећу расположиву количину ресурса, преузму највећи ризик или преузму највећи степен управљања или власништва – обично бирају операције на страном тржишту које су у потпуном власништву, док се исто не би могло рећи за организације које бирају посреднике за продају (Lindsay et al., 2017). При чему, организације које постепено интернационализују (обично, МСП и предузетници) то чине применом уопштене извозне стратегије – организације склапају дугорочне уговоре о сарадњи и уговоре о лиценцирању – што им обезбеђује ниже фиксне трошкове и, сходно томе, ниже укупне ризике (Muller et al., 2017). Притом, организације које интернационализују по оснивању (обично, велике организације) то чине применом извозне/не-извозне стратегије – организације покрећу заједничко улагање и оснивају заједничку подружницу (Dominguez & Mayrhofer, 2017).

2.5. Програми подршке намењени интернационализацији МСП

Преглед литературе изнедрио је бројне предности интернационализације МСП – на пример, на нивоу земље, интернационализација подстиче трговину (Haddoud et al., 2021), обезбеђује прилике за запошљавање (Arafat et al., 2022), обезбеђује прилив у девизне резерве што умањује фискални дефицит земље (Arafat et al., 2022) и, уопштено, подиже животни стандард (Haddoud et al., 2021); – на нивоу организације, интернационализација унапређује пословни учинак (López Morales, 2020), обезбеђује умрежавање и/или сарадњу (Zahoor et al., 2020), прилике на тржишту (Chandra et al., 2020), приступ тржишту (Reim et al., 2022), технолошку предност (Arafat et al., 2022) и конкурентску предност на тржишту (A. A. Chandra et al., 2021).

Имајући у виду то што МСП у процесу интернационализације могу остварити бројне предности, не изненађује што подстицање интернационализације МСП представља један од циљева који је установљен Актом *Small Business Act for Europe* – SBA (EC, 2008) и, потом, значајно унапређен Актом *Small Business – Big World* (EC, 2011a) – који представљају камен темељац Стратегије ЕУ (из 2011. године) – *Trade, Growth & World Affairs – Trade Policy as a Core Component of the EU's 2020 Strategy* која има циљ да одговори на изазове, постави циљеве или успостави принципе – које би требало да поштују ЕУ иницијативе (почев од 2014. године па надаље) (EC, 2011b).

У годинама које су уследиле, ЕУ је донела низ аката за постизање ових циљева који, заједно са Стратегијом ЕУ, представљају општи оквир ЕУ у овој области. Само неки од њих се односе на међународну трговину, јединствено тржиште ЕУ, финансирање, пружање подршке или подстицање интернационализације МСП (European Court of Auditors, 2022).

Изабрани акти који су донети од стране Европске комисије који циљ имају подстицање интернационализације пословања МСП су представљени у Табели 2.

Табела 2. Изабрани акти који су донети од стране Европске комисије који циљ имају подстицање интернационализације МСП (извор: прилагођено и допуњено на основу European Court of Auditors (2022))

АКТ	ГОДИНА
<i><u>Think Small First: A Small Business Act for Europe</u></i>	2008
<i><u>Small Business – Big World: A new partnership to help SMEs seize global opportunities</u></i>	2011
<i><u>Trade, Growth and World Affairs: Trade Policy as a core component of the EU's 2020 strategy</u></i>	2011
<i><u>Trade for All: Towards a more responsible trade and investment policy</u></i>	2015
<i><u>Europe's next leaders: the Start-up and Scale-up Initiative</u></i>	2016
<i><u>An SME Strategy for a sustainable and digital Europe</u></i>	2020
<i><u>Identifying and addressing barriers to the Single Market</u></i>	2020
<i><u>Trade Policy Review - An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy</u></i>	2021
<i><u>The Single Market at 30</u></i>	2023
<i><u>The long-term competitiveness of the EU: looking beyond 2030</u></i>	2023

Уз то, покренуте су бројне иницијативе за подстицање интернационализације МСП и остваривање конкурентске предности МСП на међународном тржишту. Притом, поједине иницијативе ¹⁰ су усмерене на интернационализацију МСП, при чему су поједине усмерене на МСП у једној од неколико области подршке; поједине иницијативе су усмерене на МСП и имају циљ да пружи информације, при чему су поједине усмерене на пружање финансијске или техничке подршке – посебно, подршке намењене успостављању портала/интернет презентација – који би требало да пружи потребне информације за међународну трговину (European Court of Auditors, 2022).

Изабране иницијативе покренуте од стране Европске комисије које циљ имају подстицање интернационализације пословања МСП су представљене у Табели 3.

¹⁰ У иницијативе усмерене искључиво на интернационализацију МСП (као што су Access2Markets, European Cluster Collaboration Platform – ECCP, Enterprise Europe Network – EEN, European Network of Research and Innovation Centres and Hubs – ENRICH, EU SME Centre in China и EU-Japan Centre for Industrial Cooperation, у периоду од 2014. до 2020. године, уложено је око 850 милиона евра (European Court of Auditors, 2022).

Табела 3. Изабране иницијативе покренуте од стране Европске комисије које циљ имају подстицање интернационализације МСП (извор: прилагођено и допуњено на основу European Court of Auditors (2022))

ИНИЦИЈАТИВА	ПЕРИОД	ОПИС
<u>Access2Markets</u>	2020 –	<i>Access2Markets</i> је успостављен у октобру 2020. године са циљем да МСП у Европи пружи информације неопходне за интернационализацију и остваривање конкурентске предности на међународном тржишту
<u>European Cluster Collaboration Platform (ECCP)</u>	2021 – 2027	<i>ECCP</i> представља чвориште које повезује МСП унутар и изван Европе и подржава међународну сарадњу између њих
<u>Enterprise Europe Network (EEN)</u>	2021 – 2027	<i>EEN</i> представља највећу светску мрежу и циљ има пружање подршке МСП који желе да интернационализују пословање; <i>EEN</i> помаже МСП да пронађу праве partnere за међународне пословне подухвате
<u>European Innovation Council (EIC)</u>	2014 –	<i>EIC</i> у фокус ставља иновативна МСП са снажним потенцијалом раста или стратегијом интернационализације (оријентисаном на раст)
<u>China IP SME Helpdesk</u>	2022 – 2024	<i>SME Helpdesk</i> пружа експертско саветовање МСП у вези са заштитом права интелектуалне својине

<u>South-East Asia IP SME Helpdesk</u>		у или у вези са Кином, Југоисточном Азијом, Латинском Америком и Индијом
<u>Latin America IP SME Helpdesk</u>		
<u>India IP SME Helpdesk</u>		
<u>European Network of Research and Innovation Centres and Hubs (ENRICH)</u>	2020 –	ENRICH повезује Европске истраживачке, технолошке и пословне организације (укључујући МСП) са трећим земљама које имају циљ да произведу глобалне производе, услуге и технологије; обезбеђује приступ тржишту кроз истраживање и иновације на стратешким тржиштима трећих земаља; пројекат је тренутно усмерен на Бразил, Кину, и САД
<u>EU SME Centre in China</u>	2022 – 2025	EU SME Centre in China пружа експертско саветовање и свеобухватни спектар услуга МСП у Европи која желе да се опробају на тржишту Кине
<u>EU-India Innovation Centre</u>	2021 – 2023	EU-India Innovation Centre пружа експертско саветовање и свеобухватни спектар услуга МСП у Европи која желе да се опробају на тржишту Индије
<u>Business-to-Business Cooperation with Japan and the Republic of Korea</u>	2023 –	Business-to-Business Cooperation with Japan and the Republic of Korea

		пружа подршку интернационализацији организација широм Европе (укључујући МСП) кроз обезбеђен приступ тржишту, повећан промет или праве пословне партнере
		<i>EU-Japan Centre for Industrial Cooperation</i>
<u><i>EU-Japan Centre for Industrial Cooperation</i></u>	1987 –	пружа експертско саветовање и свеобухватни спектар услуга МСП у Европи која желе да се опробају на тржишту Индије

НАПОМЕНА: Иницијативе су класификоване на географској основи тако да су прво наведене глобалне иницијативе, регионалне и на крају билатералне иницијативе.

Као одговор на препоруку Специјалног извештаја Европског суда проверивача (видети: European Court of Auditors, 2022) објављен је Извештај под називом *Overview of EU Instruments Contributing to the Internationalisation of European Businesses* – који су, на захтев Европске комисије, успешно припремили Di Bella et al. (2023) и који садржи детаљан преглед инструмената који су успостављени од стране ЕУ. У Извештају је приказано преко 80 инструмената, успостављених од стране ЕУ, у периоду од 1987. до 2027. године, који су класификовани на географској основи, односно, у зависности од тога да ли имају претежно међународни фокус (као што су *Access2Markets*, *European Cluster Collaboration Platform – ECCP*, *Enterprise Europe Network – EEN*), регионални фокус (*International IP SME Helpdesks*, *European Network of Research and Innovation Centres and Hubs – ENRICH*) или билатерални фокус (*EU SME Centre in China*, *EU-India Innovation Centre*, *EU-Japan Centre for Industrial Cooperation*). Уз то, инструменти су класификовани у зависности од тога да ли пружају директну или индиректну подршку интернационализацији МСП (видети: Di Bella et al., 2023).

3. СТАНДАРДИЗАЦИЈА

3.1. Термини и дефиниције

Постоје бројне дефиниције термина „стандард“ и „стандардизација“ које се примењују у зависности од контекста. У овом делу, представљене су бројне дефиниције, од оних које су дате у Закону о стандардизацији Републике Србије – до оних које дају формалне и неформалне организације за стандардизацију. Уобичајено, термин „стандардизација“ укључује доношење (развој) стандарда – при чему, поједини аутори укључују и коришћење (примену) стандарда (видети: Мијатовић, 2019).

Закон о стандардизацији Републике Србије дефинише термин „стандард“ као „техничку спецификацију коју је донело национално тело за стандардизацију за виšekратну или сталну употребу са којом усаглашеност производа, процеса или услуга није обавезна“; уз то, исти Закон дефинише термин „стандардизација“ као „скуп координираних активности на доношењу стандарда и сродних докумената“, процес који описује „доношење стандарда и сродног документа“ дефинише као „скуп координираних активности које започињу усвајањем предлога за доношење стандарда или сродног документа, а завршавају се доношењем акта којим се проглашава да је стандард или сродни документ донет“ (Закон о стандардизацији, Службени гласник Републике Србије, бр. 36/09 и 46/15).

У документу под називом „Интерна правила стандардизације, Део 1: Доношење, објављивање, одржавање, преиспитивање и повлачење српских стандарда и сродних докумената“ стоји да сродни документи (енг. *related documents*)¹¹ могу

¹¹ Закон о стандардизацији (Службени гласник Републике Србије, бр. 36/09 и 46/15) дефинише термин „сродни документ“ као „било коју техничку спецификацију, а која није стандард, коју је донела међународна или европска организација за стандардизацију, односно, национално тело за стандардизацију, за виšekратну или сталну употребу са којом усаглашеност производа, процеса и услуга није обавезна“.

бити: техничке спецификације (енг. *Technical Specifications*), технички извештаји (енг. *Technical Reports*), водичи (енг. *Guides*), спецификације доступне јавности (енг. *Publicly Available Specifications – PAS*), споразуми међународне конференције (енг. *International Workshop Agreements – IWAs*), споразуми европске конференције (енг. *CEN & CENELEC Workshop Agreements – CWAs*), оцене технолошког тренда (енг. *Technology Trend Assessments – TTAs*) или индустријски технички споразуми (енг. *Industry Technical Agreements – ITAs*), што може бити одговор на питање зашто би дефиниције дате у Закону, и данас, могле да изазову бројне недоумице (видети: Институт за стандардизацију Србије, 2023).

Уз наведене дефиниције, Закон о стандардизацији Републике Србије дефинише термин „међународни стандард“¹² као „документ који је донела међународна организација за стандардизацију“, термин „европски стандард“¹³ дефинише као „стандард који је донела европска организација за стандардизацију“, термин „национални стандард“¹⁴ дефинише као „стандард који је донело национално тело за стандардизацију“, док термин „српски стандард“ дефинише као „стандард који је донело национално тело за стандардизацију у Републици Србији“ (Закон о стандардизацији, Службени гласник Републике Србије, бр. 36/09 и 46/15).

3.2. Дефиниције које дају организације за стандардизацију

¹² Термин 2.1.2. „међународни стандард“ (енг. *international standard*) описује „стандард који је донела међународна организација за стандарде и који је доступан јавности“, док термин 2.1.3. „међународни стандард“ (енг. *International Standard*) описује „стандард који је донела међународна организација за стандардизацију ISO или IEC“. НАПОМЕНА: „У српском језику нема разлике између начина писања термина 2.1.2 и 2.1.3. Када се наводи овај термин, подразумева се да је реч о стандарду који је објавио ISO или IEC. У случају да је стандард донела нека друга међународна организација, то се посебно означава“ (видети: Институт за стандардизацију Србије, 2023).

¹³ Термин „европски стандард“ се дефинише као „стандард који су донеле CEN/CENELEC/ETSI и који подразумева обавезу да се примењује као идентичан национални стандард и [обавезу] да се повуку национални стандарди који су са њим у супротности“ (CEN/CENELEC Internal Regulations Part 2, 2023).

¹⁴ Термин „национални стандард“ се дефинише као „стандард који је донело национално тело за стандарде и који је доступан јавности“ (ISO/IEC Guide 2, 2004).

Стандарди, обично, представљају „опште прихваћен начин да се нешто уради“ – при чему, у наведеној дефиницији, део који описује „урадити нешто“ укључује пројектовање производа/процеса, производњу производа или пружање услуге (Abdelkafi et al., 2021, стр. 05). Сходно томе, процес стандардизације би требало да представља полазну тачку у ситуацији у којој укључене стране настоје да постигну заједничко решење, а нису, још увек, одлучиле коју опцију да одаберу (Wiegmann et al., 2017). Уз то, процес стандардизације се, убрзано, усложњава, и то како се број укључених страна (које имају супротстављене интересе) повећава (видети: Blind et al., 2021).

Стандарди које доносе формалне организације за стандардизацију су формални (*de jure*)¹⁵ стандарди (Wiegmann et al., 2017; Baron & Spulber, 2018; Blind et al., 2021). Притом, формалне организације за стандардизацију су организације које доносе стандарде у процесу добровољне стандардизације који је заснован на консензусу (видети: Blind & Mangelsdorf, 2016). У одлучивању, термин „консензус“¹⁶ описује „начелну сагласност о било ком значајном питању постигнуту тако што се узму у обзир становишта свих заинтересованих страна и усагласе сви супротстављени ставови“, при чему би, уз наведену дефиницију, требало навести и следећу напомену: „под консензусом се не подразумева једногласност“ (ISO/IEC, 2024). Иако је основни принцип у раду формалних организација за стандардизацију био једногласност (или консензус), формалне организације за стандардизацију су, убрзо – биле суочене са потребом да се процес стандардизације одвија брже – имајући у виду то што је постизање консензуса у одлучивању дуго трајало – што је доводило до ситуације у којој објављени стандарди брзо бивају застарели (Мијатовић, 2019). То је довело до другачије дефиниције термина „консензус“ која се, и данас, у нешто измењеном облику, налази у Закону о стандардизацији (Закон о стандардизацији, Службени гласник Републике Србије, бр. 36/09 и

¹⁵ Abdelkafi et al. (2021) тврде да нису сви формални стандарди, уједно, *de jure* стандарди – *de jure* стандарди су они стандарди који се користе у законодавству.

¹⁶ У одлучивању, термин „консензус“ (лат. *consensus* или *consentire*), обично, описује „једногласну одлуку до које се дошло договором свих заинтересованих страна“ (Клајн & Шипка, 2012, стр. 654).

46/15). Сходно томе, не изненађује то што, данас, у процесу стандардизације, термин „консензус“ описује „слагање у вези са тим да више нема противљења“ (Н. J. de Vries, 2006, стр. 39). Уз то, формалне организације за стандардизацију доносе стандарде поштујући основне принципе ^{17, 18} које је (давне 2000. године) изнео Комитет за техничке препреке трговини Светске трговинске организације (енг. *Technical Barriers to Trade (TBT) Committee of the World Trade Organisation (WTO)*) – (1) транспарентност, (2) отвореност, (3) непристрасност и консензус, (4) ефективност и релевантност, (5) кохерентност и (6) принцип развојне димензије (видети: G/TBT/1/15, WTO/TBT, 2022, цитирано од стране Abdelkafi et al., 2021).

Имајући у виду то што формалне организације за стандардизацију доносе стандарде у процесу добровољне стандардизације који је заснован на консензусу – на међународном нивоу, бројне земље су препознале, односно, признале ¹⁹ Међународну организацију за стандардизацију (енг. *International Organisation for Standardisation – ISO*), Међународну електротехничку комисију (енг. *International Electrotechnical Commission – IEC*) и Међународну унију за телекомуникације (енг. *International Telecommunication Union – ITU*) ²⁰ као међународне организације за стандардизацију; уједно, Уредбом бр. 1025/2012 Европског парламента и Савета ЕУ (ЕС, 2012) – на нивоу Европе, препознати, тј., признати су Европски комитет за стандардизацију (енг. *European Committee for Standardisation – CEN*), Европски комитет за стандардизацију из области електротехнике (енг. *European Committee for Electrotechnical Standardisation – CENELEC*) и Европски институт за стандарде из

¹⁷ Принципи се налазе у документу под називом *Committee on Technical Barriers to Trade – Decisions and recommendations adopted by the WTO Committee on Technical Barriers to Trade since 1 January 1995* (видети: <https://web.wtocommerce.org.tw/file/PageFile/378062/GTBT1R15.pdf>).

¹⁸ На догађају који је одржан 14.10.2020. године, у оквиру *TBT@40 Dialogue Series* под називом – *The TBT Committee's Six Principles for the development of international standards: Are they still relevant?* – представници ISO, ANSI, IEC и ARSO организације су потврдили да TBT WTO принципи (иако донети пре 20 година) и даље представљају кључне принципе у процесу стандардизације (видети: https://www.wto.org/english/tratop_e/tbt_e/tbt_six_principles_e.htm).

¹⁹ Murphy и Yates (2009) описују ISO као „самопрокламовану организацију која успоставља добровољне међународне стандарде за пословање, владу и друштво“ (превод: Мијатовић, 2019, стр. 30).

²⁰ Организације ISO и IEC су приватне непрофитне организације, док је организација ITU специјализована агенција Уједињених нација (Мијатовић, 2019).

области телекомуникација (енг. *European Telecommunications Standards Institute – ETSI*) као Европске организације за стандардизацију; на националном нивоу, „бројне земље су успоставиле националне организације за стандардизацију“²¹ те су тако настали Британски институт за стандарде (енг. *British Standards Institute – BSI*), Немачки институт за стандардизацију (нем. *Deutsches Institut für Normung – DIN*), Француско удружење за стандардизацију (фр. *Association Française de Normalisation – AFNOR*), Амерички национални институт за стандарде (енг. *American National Standards Institute – ANSI*), Институт за стандардизацију Србије и други (видети: Blind & Gauch, 2008; Folmer & Verhoosel, 2011; Stroyan & Brown, 2012; Zi & Blind, 2015; Blind & Mangelsdorf, 2016; Мијатовић, 2019 и Abdelkafi et al., 2021).

Притом, организације за добровољну стандардизацију засновану на консензусу термин „стандард“, неретко, дефинишу као: „документ, утврђен консензусом, и одобрен од признатог тела, којим се утврђују, за општу и виšekратну употребу, правила, смернице или карактеристике за активности или њихове резултате, ради постизања оптималног нивоа уређености у датом контексту“, при чему, уз наведену дефиницију, обично, наводе и следећу напомену: „стандарди би требало да буду засновани на провереним резултатима науке, технологије (технике) и искуства, ради постизања оптималне користи за друштво“; исто тако, ове организације термин „стандардизација“ дефинишу као: „активност успостављања одредаба, за општу и виšekратну употребу, у односу на постојеће или потенцијалне проблеме, ради постизања оптималног нивоа уређености“ (SRPS ISO/IEC Guide 2, Институт за стандардизацију Србије, 2007).²²

²¹ Прва национална организација за стандардизацију – Британски институт за стандарде (енг. *British Standards Institute – BSI*) је основан 1901. године; по сличном моделу су настали Немачки институт за стандарде (нем. *Deutsches Institut für Normung – DIN*), 1917. године и Француско удружење за стандардизацију (фр. *Association Française de Normalisation – AFNOR*), 1927. године; прве националне организације за стандардизацију су приватне организације; национална организација за стандардизацију Србије је Институт за стандардизацију Србије (видети: Мијатовић, 2019).

²² Иста дефиниција се наводи у документу *ISO/IEC Guide 2: Standardisation and related activities – General vocabulary* (ISO/IEC, 2004).

Упркос томе што су стандарди добровољни, технички прописи су обавезни (Abdelkafi et al., 2021). Притом, прописе доносе надлежни органи који имају циљ да обликују окружење или утичу на понашање укључених страна на тржишту (Blind et al., 2017). Сходно томе, не изненађује то што надлежни органи, понекад, могу користити своје хијерахијске позиције да утичу на процес стандардизације (Wiegmann et al., 2017). Познати су примери Европе, Кине (нпр., *TD-SCDMA*)²³ (Gao et al., 2021) или САД где су надлежни органи наметнули одређени стандард (Wiegmann et al., 2017). Такође, познати су примери где надлежни органи немају одређену експертизу те захтевају да техничке спецификације (стандарде) доносе организације за стандардизацију (пример су хармонизовани стандарди²⁴ које Европске организације за стандардизацију доносе на захтев Европске комисије) (видети: Blind, 2024). Требало би поменути и то што представници индустрије могу користити учешће у процесу стандардизације да утичу на надлежне органе (Blind et al., 2017), при чему је то нарочито битно за представнике индустрије који учествују у процесу добровољне стандардизације засноване на консензусу (Blind & Mangelsdorf, 2016) који могу бити мотивисани жељом да дефинишу техничке спецификације (стандарде) које су повољне за одређену индустрију (Blind et al., 2017). Проблем је у томе што поједини представници индустрије могу злоупотребити своје позиције и/или учешће у процесу стандардизације (примери укључују мито, допринос политичкој партији и/или уносан посао) што се може спречити уравнотеженим укључивањем у процес стандардизације (видети: Blind & Mangelsdorf, 2016).

²³ Иако је стандард *Time Division-Synchronous Code Division Multiple Access (TD-SCDMA)* прихваћен од стране *ITU* организације као међународни стандард за 3G телекомуникације, у случају борбе између *Wireless LAN Authentication and Privacy Infrastructure (WAPI)* и *IEEE/Wi-Fi*, победу је однео *IEEE/Wi-Fi*, а кинески представници тврде да је један од разлога био тај што им надлежни органи САД, у свом настојању да подрже *IEEE/Wi-Fi*, нису одобрили визу; други тврде да кинески представници нису добили визу искључиво из безбедносних разлога (видети: Kennedy, 2006).

²⁴ У 2023. години, отприлике 20% Европских стандарда донето је на захтев Европске комисије (European Commission, 2023).

Упркос томе што су бројне земље (имајући у виду законе о стандардизацији) препознале, тј., признале међународне, европске или националне организације, односно, организације за добровољну стандардизацију засновану на консензусу, данас, постоје бројне друге организације које нису препознате (и/или признате), а које, такође, доносе одређене, обично, индустријске или секторске стандарде (Abdelkafi et al., 2021). То су неформалне организације за стандардизацију ²⁵, тј., професионалне, индустријске и пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми (Мијатовић, 2019). Притом, професионалне асоцијације ²⁶ су научне или стручне професионалне организације које, уједно, доносе одређене секторске стандарде – примери укључују Институт инжењера електротехнике и електронике (енг. *Institute of Electrical and Electronic Engineers – IEEE*), Америчко друштво машинских инжењера (енг. *American Society of Mechanical Engineers – ASME*) или Америчко друштво за испитивање и материјале (енг. *American Society for Testing and Materials – ASTM*); индустријске асоцијације ²⁷ доносе стандарде у одређеној индустрији – примери укључују Амерички институт за нафту (енг. *American Petroleum Institut – API*) или Амерички институт за бетон (енг. *American Concrete Institute – ACI*); пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми ²⁸, обично, имају пословни фокус – примери укључују *World Wide Web Consortium (W3C)*, *USB Implementers Forum*

²⁵ У енглеском говорном подручју, термин *Standards Development Organisations (SDOs)* користи се да означи формалне организације за стандардизацију (Baron et al., 2019; Baron & Kanevskaia Whitaker, 2021; Kanevskaia, 2017), док се термин *Standards Setting Organisations (SSOs)* или *Standards Setting Bodies (SSBs)* користи да означи неформалне организације за стандардизацију (Baron & Spulber, 2018; Blind et al., 2021; Singh, 2022; Teubner et al., 2021; Wiegmann et al., 2022); притом, термини се, данас, неретко, користе као синоними (Folmer & Verhoosel, 2011, стр. 26).

²⁶ У општем случају, професионалне и индустријске асоцијације се баве доношењем стандарда, неретко, поред својих других делатности; „представљају удружења струке или професије“, „чланови могу бити појединци“, „имају шири скуп области“ и „могу бити научне или стручне организације из области“ (Мијатовић, 2019, стр. 134).

²⁷ Индустријске асоцијације чине произвођачи, представници владе и/или друге интересне и заинтересоване стране у одређеној индустрији (Мијатовић, 2019).

²⁸ У општем случају, пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми представљају удружења пословних организација (или компанија) која се оснивају са циљем доношења, промоције и популаризације одређених уско специфичних стандарда; притом, конзорцијуми и форуми у стандардизацији могу имати пословни фокус и доносити власничке стандарде (са лиценцом) или бити потпуно отворени (нпр. *W3C*); термин „конзорцијум“ у стандардизацији (енг. *standards consortium, standards consortia*) указује на неформалну организацију за стандардизацију (видети: Мијатовић, 2019, стр. 135).

(USB-IF), Organisation for the Advancement of Structured Information Standards (OASIS), Wi-Fi Alliance, Blu-ray Disc Association (BDA), Bluetooth Special Interest Group (SIG), Internet Engineering Task Force (IETF), Fast IDentity Online (FIDO) Alliance, GS1, Connectivity Standards Alliance, тј., Zigbee Alliance, Object Management Group (OMG), Open Applications Group, Inc. (OAGi), the 3rd Generation Partnership Project (3GPP), итд. (видети: Мијатовић, 2019).

Уз то, стандарди које доносе неформалне организације за стандардизацију су неформални (*de facto*) стандарди (Dan, 2019; Baron & Spulber, 2018; Den Uijl, 2015), док неформалне организације за стандардизацију доносе стандарде у процесу који укључује конкуренцију на тржишту, координацију и неформалне уговоре (Baron & Spulber, 2018). Притом, *de facto* стандарди настају у ситуацији у којој је неко решење остварило доминантну позицију на тржишту (доминантни дизајн)²⁹ (Abdelkafi et al., 2021). Последично, *de facto* стандарди настају као последица борби стандарда, тј., борби за превласт на тржишту и/или доминантни дизајн (Blind et al., 2021). Познати су примери борби стандарда које су изнедриле универзални стандард, али и борби које нису изнедриле универзални стандард (Wiegmann et al., 2017). Познати су примери борби стандарда које су изнедриле *de facto* стандард (нпр., *VHS vs. Betamax*, *USB vs. Fire-Wire* или *Blu-Ray vs. HD-DVD*)³⁰, али и борби које су изнедриле *de jure* стандард (нпр. *ODF Standard vs. OOXML*)³¹ (Blind & Mangelsdorf, 2016). Притом, *de facto* стандарди могу постати *de jure* стандарди, као што су *HTML* (ISO/IEC 15445:2000) и/или *PDF* (ISO 32000-1:2008) (видети: Abdelkafi et al., 2021).

²⁹ Термин „доминантни дизајн“ дефинише се као „особен начин пружања генеричке услуге или функционисања који је највише прихваћен на тржишту у знатном временском периоду“ (H. J. de Vries, 1999, стр. 207, превод дефиниције: Мијатовић, 2019, стр. 44).

³⁰ Gallagher (2012) описује пример борбе *Blu-Ray vs. HD-DVD* и Van de Kaa и de Vries (2015) описују пример борбе *USB vs. Fire-Wire*.

³¹ Egyedi и Korpenhol (2010) описују пример борбе *ODF vs. OOXML* и закључују да борбе (*de jure*) стандарда могу имати озбиљне последице.

Дефиниције које дају одређене неформалне организације за стандардизацију тј., професионалне, индустријске и пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми – приказане су у Табели 4.

Табела 4. Дефиниције које дају одређене неформалне организације за стандардизацију,

тј., професионалне, индустријске и пословне асоцијације, конзорцијуми и форуми

(извор: прилагођено и допуњено на основу ASME, 2024; Bluetooth SIG, 2024; IEEE, 2024; IETF, 2024; W3C, 2024)

ДЕФИНИЦИЈА	АУТОР
ASME стандарди садрже техничке дефиниције и смернице, укључујући инструкције за пројектанте, произвођаче и кориснике; ASME стандарди промовишу безбедност, поузданост, продуктивност и ефикасност у скоро свакој индустрији; могу имати неколико пасуса или неколико стотина страница; доносе их појединци који поседују експертизу из одређене области	ASME (2024)
Bluetooth стандарди су техничке спецификације које дефинишу технологије које се користе за креирање интероперабилних уређаја који чине напредан Bluetooth систем	Bluetooth SIG (2024)
Стандард је документ који описује опште прихваћен начин да се нешто уради; Стандард је објављени документ који дефинише техничке спецификације и процедуре пројектоване на начин који обезбеђује највећу могућу поузданост; Стандард је рецепт, његовом применом, произвођачи добијају детаљне информације о томе како се уређаји идентификују, како се подаци преносе између њих или како се чувају	IEEE (2024)
IETF стандарди су техничке спецификације које дефинишу протоколе, технологије и препоручене праксе на интернету; IETF стандарди који су познати као Захтеви за коментаре (енг. <i>Requests for Comments</i>) се добровољно примењују у целом свету	IETF (2024)
Стандард је документ који дефинише Web технологије; W3C стандарди настају у процесу који промовише консензус, правичност, друштвену одговорност и квалитет; W3C стандарди су познати као Препоруке (енг. <i>Recommendations</i>)	W3C (2024)

Упркос томе што су организације *ISO* и *IEC*, давне 1987. године, успоставиле Заједнички технички комитет за информационе технологије (енг. *ISO/IEC JTC 1*)³² и даље, постоје неформалне организације које доносе стандарде из ове области (примери укључују – *W3C*, *USB-IF*, *OASIS*, *IETF*, *GS1*, *OMG*, *OAGi*, *3GPP* и друге)³³ (Folmer & Verhoosel, 2011). Иако формалне организације за стандардизацију, обично, имају већи легитимитет (нарочито у Европи) и, неретко, виши квалитет (Blind & Mangelsdorf, 2016), неформалне организације за стандардизацију имају виши степен слободе и нижи степен бирократије (видети: Teubner et al., 2021) и, неретко, ефикаснији (бржи) одговор на потребе тржишта (Abdelkafi et al., 2021). Сходно томе, не изненађује што неформалне организације за стандардизацију доносе преко 80% стандарда за информационе технологије који се користе у ЕУ³⁴ (Wiegmann et al., 2022). Уз то, поједине стандарде доносе поједине организације³⁵ (нпр., стандарде који се односе на *Wi-Fi* технологије, доноси, искључиво *IEEE*)³⁶ исто тако, поједине стандарде доносе бројне организације за стандардизацију³⁷ (нпр., стандарде који се односе на интернет ствари (енг. *Internet of Things – IoT*)³⁸ (видети: Wiegmann et al., 2022).

3.3. Успостављање научне дефиниције стандардизације

³² *ISO/IEC JTC1 Information Technology* је „највећи технички комитет у историји стандардизације“ (Мијатовић, 2019, стр. 66).

³³ Kanevskaia (2017) описује пет највећих организација које доносе стандарде из ове области.

³⁴ Упркос томе што је број неформалних организација за стандардизацију немогуће утврдити, подаци преузети са интернет презентације <https://www.consortiuminfo.org/sso-list/> показују да укупно 1120 конзорцијума доноси стандарде за информационе технологије (приступљено: 20.11.2024. године).

³⁵ Wiegmann et al. (2022) истичу да ове ситуације, обично, настају услед борби стандарда и наводе пример *IEEE WiFi vs. ETSI HiperLAN*.

³⁶ У овом случају, *IEEE* доноси стандарде у оквиру 802.11,9 (<https://standards.ieee.org/ieee/802.11/5536/>), док *Wi-Fi Alliance* „оцењује да ли су производи усаглашени са стандардом *IEEE 802.11* и управља трговачким именом *Wi-Fi* за све сертифициране производе“ (Teubner et al., 2021, стр. 04).

³⁷ Иако Wiegmann et al. (2022) тврде да стандарде који се односе на мобилне технологије доноси, углавном, *the 3rd Generation Partnership Project (3GPP)* и *ETSI*, Teubner et al. (2021) су идентификовали 100 неформалних организација који доносе стандарде из ове области.

³⁸ У документу *IoT LSP Standard Framework Concepts Release 2.8 AIOTI WG03 – IoT Standardisation* утврђено је да стандарде који се односе на интернет ствари (*IoT*) доноси преко 60 организација (видети: AIOTI, 2017).

Иако, и данас, бројне формалне и неформалне организације за стандардизацију – неретко, поштују исте принципе у процесу стандардизације (Мијатовић, 2019), дефиниције које дају формалне и неформалне организације за стандардизацију³⁹ нису исте. Уједно, поједини аутори су покушали да успоставе свеобухватне (научне) дефиниције стандардизације које би укључиле претходне дефиниције (Gaillard, 1933; Simons, 1994; Van Ron & de Vries, 1996 или H. J. de Vries, 1997; 1999). У докторској дисертацији, усвојене су дефиниције које је изнео H. J. de Vries (1999).

Стандард је (H. J. de Vries, 1999, стр. 03, превод: Мијатовић, 2019, стр. 35):

„одобрена спецификација ограниченог броја решења постојећих и потенцијалних заједничких⁴⁰ и повезаних проблема, приређених у корист стране или страна које су укључене, уз балансирање њихових потреба, при чему су решења намењена и очекује се да их стране користе вишекратно или стално током одређеног периода“.

Стандардизација је (H. J. de Vries, 1999, стр. 03, превод: Мијатовић, 2019, стр. 35):

„активност успостављања и бележења ограниченог сета решења, постојећих и потенцијалних, заједничких и повезаних проблема, при чему су решења у корист стране или страна које су укључене, заснована на балансу потреба укључених страна и намењена знатном (већем, значајнијем) броју страна, уз очекивање да се решења примене вишекратно или стално током одређеног периода“.

³⁹ Иако организације за добровољну стандардизацију засновану на консензусу термин „стандард“ дефинишу као „документ, утврђен консензусом, и одобрен од признатог тела“ (ISO/IEC Guide 2, 2004), познати су примери који показују да нису сви стандарди „документи, утврђени консензусом, одобрени од признатог тела“ (Hesser et al., 2010) и бројне дефиниције које дају неформалне организације за стандардизацију то потврђују.

⁴⁰ Заједнички проблем је „проблем повезаних или међузависних ентитета који нису усклађени“ (H. J. de Vries, 1999, стр. 207, превод дефиниције: Мијатовић, 2019, стр. 13).

4. ЕКСПЕРТИЗА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ

4.1. Термини и дефиниције

Термини и дефиниције, дати у овом делу докторске дисертације, успостављени су, првобитно, кроз тзв. Европски оквир квалификација за целоживотно учење (енг. *European Qualifications Framework (EQF) for Lifelong Learning*) који је установљен Препоруком Европског парламента и Савета ЕУ (од 23. априла 2008. године) (видети: ЕУ, 2008) и унапређен Препоруком Савета ЕУ (од 22. маја 2017. године) (видети: ЕУ, 2017).

Термини и дефиниције који су неопходни за потпуније тумачење експертизе, тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе (из области стандардизације) – приказани су у Табели 5.

Табела 5. Термини и дефиниције неопходни за потпуније тумачење експертизе, тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе (из области стандардизације) (извор: ЕУ, 2017)

ТЕРМИН	ДЕФИНИЦИЈА
ЗНАЊЕ	исход асимилације информација кроз учење; скуп чињеница, принципа, теорије и праксе које се односе на област рада или учења; знање може бити теоријско или чињенично
ВЕШТИНЕ	способност да се примени одређено знање; вештине могу бити когнитивне и практичне
КОМПЕТЕНЦИЈЕ	доказана способност да се примене знање, вештине, личне, друштвене (социјалне) и/или методолошке способности, у ситуацијама које се односе на рад или учење, у професионалном и личном развоју

Исти термини и дефиниције представљају добру полазну основу за потпуније тумачење термина „компетентност“, „компетенције“ и „кључне компетенције“ које је потребно за потпуније тумачење експертизе из области стандардизације тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе (из области стандардизације).

4.2. Компетентност vs. компетенције

У чувеном делу под називом *The Competent Manager: A Model for Effective Performance* – Boyatzis (1982, стр. 23) дефинише термин „компетенције“ као карактеристике које су „узрочно повезане са ефективним или супериорним учинком на послу“ – обухватају мотиве, особине, знање, вештине или друштвене улоге појединца – и описују „шта је појединац способан да уради“, не нужно „шта појединац ради“ и/или „шта појединац ради највећи део времена у датој ситуацији/окружењу“. Исту дефиницију подржао је Tate (1995) који истиче и то што су се компетенције – први пут, појавиле 1960. године, у САД, као одговор на питање за образовање наставника; пошто је порасло интересовање САД за мерење учинка на послу, порасло је интересовање УК да промовишу националне стручне квалификације⁴¹ (енг. *National Vocational Qualifications/Scottish Vocational Qualifications (NVQ/SVQ)*). У годинама које су уследиле, традиционални приступ САД је указао на то што су (1) бихејвиоралне компетенције повезане са постигнутим учинком на послу, приступ УК је указао на то што су (2) техничке компетенције битне у том смислу; приступи усвојени на националном нивоу (нпр., у Француској или Немачкој) указали су на потенцијалну конвергенцију, и то не само унутар земаља Европе, него и између приступа који су усвојиле УК и САД, што указује на потенцијал мултидимензионалног и холистичког приступа за разумевање ових концепата (Le Deist & Winterton, 2005).

Преглед постојеће литературе изнедрио је огромну конфузију и дебату које су настале као последице бројних покушаја да се недвосмислено и једнозначно дефинишу термини „компетентност“ (енг. *competence*) и/или „компетенције“ (енг. *competency*) и/или „кључне компетенције“ (енг. *core competencies*), а, који су – у последњих неколико година, углавном, погрешно, коришћени као синоними (McConnell, 2001; Moore et al., 2002; Le Deist & Winterton, 2005; Teodorescu, 2007).

⁴¹ У контексту *NVQ/SVQ*, компетенције се дефинишу као опис нечега што би појединци у одређеној области рада/деловања требало да буду способни да ураде (Armstrong & Taylor, 2023).

Како истиче Norris (1991, цитирано од стране Le Deist и Winterton, 2005, стр. 29) – „како је тацитно схватање ових термина постало надмашено потребом да се прецизно дефинишу и операционализују ови концепти, практично је постало обавијено теоријском конфузијом, а оно што је наводно једноставно је постало сувише компликовано“. Сходно томе, не чуди то што термин „компетентност“ може бити погодан за „премошћивање јаза између образовања и захтева посла“ (Boon & van der Klink, 2002, цитирано од стране Le Deist & Winterton, 2005, стр. 29).

Један од првих аутора који је покушао да дефинише разлике између термина „компетентност“ (енг. *competence*) и „компетенције“ (енг. *competency*) је Woodruffe (1991) који тврди да је основна разлика у томе што се термин „компетентност“ (енг. *competence*) описује „аспекте посла које је појединац способан да обавља“, при чему, термин „компетенције“ (енг. *competency*) описује „аспекте понашања“. Термин „компетентност“ описује „скуп повезаних знања, вештина, искустава, ставова и вредносних судова који су директно повезани са нечијим послом“ (Parry, 1998, цитирано од стране Herling & Provo, 2000, стр. 03). Имајући то у виду – не изненађује то што овај термин, неретко, описује остварени учинак на послу – који се може мерити у односу на одређене опште прихваћене стандарде – и/или побољшавати кроз одређено формално/неформално образовање (обуке) (Herling & Provo, 2000). Сходно томе, не изненађује ни то што термин „компетентност“ описује „способност за обављање посла“, исто тако, термин „компетенције“ описује „само обављање посла, тј., остварени учинак на послу“ (McConnell, 2001, стр. 14).

Иако су поједини термини, укључујући „компетентност“ (енг. *competence*) и/или „компетенције“ (енг. *competency*) и „кључне компетенције“ (енг. *core competencies*) – у последњих неколико година, углавном, погрешно, коришћени као синоними – поједини тврде да би, у овом смислу, занемаривање разлика између њих било, „у најмању руку, несрећно, нарочито, уколико би се десило приликом процене учинка на послу“ (Moore et al., 2002, стр. 316). Уз то, не изненађује ни то што би

термин „компетентност“ требало посматрати искључиво као „жељено стање“, тј., „достојан учинак који води најефикаснијем постизању циљева организације“ (Teodorescu, 2007, стр. 27). При чему, поједини теоретичари истичу и то што се термин „компетенције“ (енг. *competency*) односи на бихејвиоралне компетенције (енг. *behavioral competencies*), тј., понашање потребно за постизање успеха у послу – и укључују „тимски рад, комуникацију, лидерство и/или доношење одлука“ – такође, поједини истичу и то што се термин „компетентност“ (енг. *competence*), обично, односи на техничке компетенције (енг. *technical competencies*) и укључују – „оно што особа мора знати и/или урадити како би посао био добро обављен“⁴² (Armstrong & Taylor, 2023, стр. 131).

4.3. Шта су то кључне компетенције?

Међутим, проблем може бити што термини „компетентност“ и „компетенције“ – могу бити ограничавајући, посебно, уколико исти описују учинак на послу (Herling & Provo, 2000). Дефиниције дате у речницима страних речи и израза⁴³ – уз овај термин, наводе придеве попут „довољно“, „погодно“ и „прихватљиво“ – што потврђује чињеницу да је термин „компетентност“ термин који описује – задовољавајући учинак, тј., учинак који је најмањи прихватљив за организацију (Hyland, 1992). Сходно томе, стратешки приступ би требало да буде проучавање, поимање или тумачење термина „кључне компетенције“ (енг. *core competencies*) (Herling & Provo, 2000).

⁴² Термин *competencies* се користи да означи множину именице *competency*, док се термин *competences* користи да означи множину именице *competence*, што значи да би овде бољи термин био техничка компетентност (енг. *technical competence*).

⁴³ У чувеном делу под називом *Dictionary of Modern English Usage*, Fowler (1927, стр. 82) истиче: „Among the hundreds of words corresponding to actual or possible adjectives or nouns in -ant or -ent, large numbers now present no choice of form: no one hesitates between avoidance, forbearance, admittance, magnificence, coincidence, or intelligence, and a form in -cy; nor between buoyancy, constancy, vacancy, agency, decency, or cogency, and a form in -ce. But in many cases, it may easily happen that one has doubts which is the right form, or whether one is as good as the other, or whether both exist but in different senses: persistence or persistency! competence or competency} consistence or consistency}“ Исти аутор истиче и то што се термини компетентност (енг. *competence*) и компетенције (енг. *competency*) могу користити као синоними, имајући у виду то што „ни за један од ових термина не постоји ситуација у којој се не би могао користити онај други“ (Fowler, 1927, стр. 100).

Притом, требало би поменути и то што се термин „кључне компетенције“ дефинише као „специфична пословна експертиза коју организације развијају“ (Herling & Provo, 2000, стр. 04). Три су основне карактеристике које их описују: (1) обезбеђују приступ различитим тржиштима; (2) доприносе корисниковом поимању квалитета (перципираном квалитету); и (3) тешко их је „ископирати“ (Prahalad & Hamel, 1990). Заиста, конкурентима је обично тешко да „ископирају“ кључне компетенције јер су оне специфичне за сваку појединачну организацију (Herling & Provo, 2000). Упркос томе што је преглед литературе указао на то што се поједине организације, и данас, залажу за опште (генеричке) компетенције које су лако преносиве и, уз то, потребне за бројне позиције унутар организације (Le Deist & Winterton, 2005), организације би, превасходно, требало да се залажу за посебне (специфичне) компетенције које представљају организациони ресурс који би организације требало да употребе за изградњу конкурентске предности (Byrd, 2001; Hafeez et al., 2002; Ma, 2006; Prahalad & Hamel, 2009; Agha et al., 2011).

Притом, теорије засноване на ресурсима (енг. *Resource-Based View (RBV) theories*) тврде да бројни (спољашњи и/или унутрашњи) чиниоци могу умањити или чак уништити конкурентску предност организације засновану на њеним ресурсима (J. Barney, 1991; J. Barney et al., 2001; J. B. Barney, 2001). Исти аутор то описује: „неочекиване промене у економској структури индустрије могу учинити да оно што је некад било извор одрживе конкурентске предности ⁴⁴, сада, не представља вредност за организацију, а, тако, ни извор било какве конкурентске предности“ (J. Barney, 1991, стр. 103). То даље значи да кључне компетенције или способности (енг. *core capabilities*) које су некад биле извор одрживе конкурентске предности,

⁴⁴ Исти аутор тврди да „организације имају конкурентску предност уколико примењују стратегију за стварање вредности коју не примењују тренутни и потенцијални конкуренти“; – исто тако, „организације имају одрживу конкурентску предност уколико примењују стратегију за стварање вредности коју не примењују тренутни и потенцијални конкуренти“ – и „уколико организације нису у стању да „ископирају“ користи од примене те исте стратегије“; притом, може се закључити да је „конкурентска предност одржива уколико иста настави да постоји и након што су напори да се та иста стратегија „ископира“ престали“; Сходно томе, „није време то што одређује одрживу конкурентску предност организације, него (не)способност тренутних и потенцијалних конкурената да „ископирају“ исту стратегију“ (J. Barney, 1991, стр. 102).

данас, могу бити проблем за организацију, тј., постати тзв. „кључне ригидности“ (енг. *core rigidities*) (Leonard-Barton, 1992). Примери се могу пронаћи у бројним индустријама, укључујући прерађивачку, грађевинску и/или ИТ индустрију (Hafeez et al., 2002).

4.4. Потпуније тумачење експертизе

Термин „експертиза“ не описује нешто што је ново, напротив, термин описује нешто што је увелико познато, нешто на шта су, људи, увелико навикнути (Swanson, 2007). Окружени смо „уметношћу, музиком, предавањима, књигама, филмовима, спортовима које стварају експерти или у којима експерти учествују“ (Swanson, 2007, стр. 125). Сходно томе, не изненађује то што, лаички посматрано – „експерт може бити неко ко уме да уради нешто боље од нас или свих у групи“ (Swanson, 2003, стр. 207). Притом, требало би поменути и то што лаички приступ – може бити ограничавајући и/или проблематичан, имајући у виду то што – „урадити нешто добро није у складу са (научном) дефиницијом експертизе“ (Swanson, 2003, стр. 207).

Упркос томе што је преглед постојеће литературе изнедрио бројне теорије о томе које знање чини експертизу (може се само претпоставити да ли је то знање тацитно или експлицитно, опште или специфично, формално или неформално ...), поједини аутори тврде да, заправо, „свако знање може бити део експертизе“ (Bereiter & Scardamalia, 1993, стр. 74). Уз то, теоретичари се слажу у три ствари: (1) прво, експертизу чини путовање или процес (не нужно крајње одредиште); (2) друго, експертизу чини одређено (специфично) знање (не опште знање); и (3) треће, експертизу чине знање, искуство и вештине за решавање проблема (видети: Herling, 2000).

4.4.1. Експертизу чини путовање или процес, а не крајње одредиште ...

Теоретичари описују експертизу као путовање/процес, а не крајње одредиште (Bereiter & Scardamalia, 1993). Сходно томе, експертизу би требало посматрати као „процес континуираног учења који карактерише стално стицање знања, реорганизовање информација, укључујући и прогресивно решавање проблема“ (Herling, 2000, стр. 13). У том смислу, требало би поменути то што „каријерни пут експерата прогресивно напредује у правцу решавања проблема који чине њихову област деловања, при чему, каријерни пут не-експерата, уједно, умањује њихову област деловања, у складу са рутинама које су они у стању да изврше“ (Bereiter & Scardamalia, 1993, стр. 11, цитирано од стране ... Herling, 2000, стр. 13).

4.4.2. Експертизу чини одређено (специфично) знање

Упркос томе што поједини теоретичари истичу то што, данас, постоје одређене области у којима скоро свако може бити експерт (нпр., читање енглеског језика) (Posner, 1988, стр. xxxi) – знање које чини експертизу мора бити специфично (Herling, 2000). У том смислу, теоретичари истичу и то што је специфично знање „неопходно за постизање изврности у бројним областима људског деловања“ (Gleespen, 1996, стр. 502, цитирано од стране Herling, 2000, стр. 13). У том смислу – Swanson (2007, стр. 127) истиче то што експерти, бирају специфичне методе, тј., што су општије методе за решавање проблема, то је мање експертизе укључено“. Сходно томе, имајући у виду што је овде реч о одређеном (специфичном) знању – тј., знању које није лако преносиво, организацији су, обично, потребне године да прибави одређено (специфично) знање и, сходно томе, изгради експертизу (Herling & Provo, 2000, стр. 05).

4.4.3. Експертизу чине знање, искуство и вештине за решавање проблема

Теоретичари тврде да експертизу чине (Herling, 2000):

- 1) знање,
- 2) искуство и
- 3) вештине за решавање проблема.

4.4.3.1. Експертизу чини знање

Уколико је реч о знању које чини експертизу, теоретичари се слажу у две ствари: (1) прво, знање које чини експертизу мора бити одређено (специфично) знање и (2) друго, знање је део експертизе и не може се изједначити са експертизом (Herling, 2000). То значи да постоји значајна разлика између „знати“ и „урадити“ – при чему је „урадити“ (било који вид експертизе) далеко битније од „знати“ (Swanson, 2003). Притом, прибавити одређено знање унутар организације би требало да буде лакши део, тежи део би требало да буде изградити експертизу (видети: Swanson, 2003).

4.4.3.2. Експертизу чини искуство

Иако експерти морају имати одређено специфично знање из одређене области – експерти морају имати и одређено специфично искуство из одређене области (Herling, 2000). Поједини теоретичари то објашњавају кроз истраживање на тему размишљања шахиста које је спровео холандски мајстор шахиста и психолог Adriaan De Groot (1966) који је, током 1960-их, спровео неке од најпознатијих шаховских експеримената свих времена и своје резултате објавио у чувеном делу под називом „Мисао и избор у шаху“ (енг. *Thought and Choice in Chess*). Цитирајући истраживање које су, нешто касније, спровели Chase и Simon (1973), Posner (1988, стр. xxxi) наводи да мајстор шахисти или шахисткиње „обично проводе од 10.000 до 20.000 сати само посматрајући бројне шаховске позиције“ [...] „сада, замислите да проведете преко десет година на факултету, изучавајући један исти предмет, шах, можда бисте препознали време које је било потребно мајстор шахистима да овладају овом племенитом вештином“ [...] такође, може се само претпоставити да мајстор шахисти „могу упамтити од 10.000 до 100.000 различитих шаховских образаца и препознати 50.000 конфигурација шаха [...] што се не разликује много од броја различитих речи које енглески читалац може препознати“. У годинама које су уследиле, теоретичари су подржали правило од десет година (енг. *a 10-year rule*) које су, прво, установили Chase и Simon (1973).

Иако нико није постао мајстор шаха без најмање десет година припреме уз игру – изузетак представљају чувени мајстор шахисти Bobby Fischer и Salo Flohr – „који су имали годину дана мање од потребних десет година припреме уз игру“ (Ericsson et al., 1993, стр. 366). Правило од десет година су усвојиле бројне области – укључујући музику, математику, тенис, пливање и/или трчање на дуге стазе (видети: Ericsson et al., 1993).

4.4.3.3. Експертизу чине вештине за решавање проблема

Исто тако, кључну компоненту експертизе чине вештине за решавање проблема (Herling, 2000). Исти аутор истиче и то што су вештине за решавање проблема „оно што прави разлику између експерата и не-експерата“ (Herling, 2000, стр. 15) – експерти, обично, поимају одређени проблем на дубљем нивоу, при чему се – „напори не-експерата у решавању проблема огледају у добро наученој рутини“ (Bereiter & Scardamalia, 1993, стр. 81-83, цитирано од стране Herling, 2000, стр. 16).

4.5. Мерење експертизе

У годинама које су уследиле, бројни аутори су покушали да „измере“ експертизу – и/или успоставе одређену таксономију за мерење и унапређивање експертизе. У исто време, бројни термини (и дефиниције) су усвојени да опишу процесе кроз које пролазе појединци у процесу изградње експертизе из одређене области (Dreyfus & Dreyfus, 1980; Benner, 1984; Jacobs, 1996, 1997; Jacobs & Washington, 2003). Међутим, иако поједине таксономије могу бити корисне за организацију – ниједна од њих није, још увек, у потпуности, потврђена у стварној ситуацији (Jacobs & Washington, 2003). Такође, ниједна од њих не описује детаљно процесе кроз које пролазе појединци у процесу изградње експертизе из одређене области – и/или шта се дешава након што појединац, уједно, изгради жељену експертизу (Grenier & Kehrhaan, 2008).

4.6. Експерти вс. не-експерти

Уколико бисмо упоредили експерте и не-експерте у односу на три претходно дефинисане карактеристике, могло би се само претпоставити да „не-експерти (као и експерти) могу имати знање, искуство и вештине за решавање проблема“ (Herling, 2000, стр. 16). Па, како, онда, разликовати експерте од не-експерата? Исти аутор наводи да „ми једноставно препознајемо експертизу кад је видимо“ – „експерти имају више знања, више искуства и боља решења од не-експерата“ (Herling, 2000, стр. 16). У поређењу са новајлијама, експерти поседују одређено (специфично) знање из своје области, лакше уочавају одређене мисаоне обрасце – и брже решавају проблеме који су пред њих постављени, обично, без грешке; експерте одликује боље памћење; експерти решавају проблеме на дубљем нивоу; експерти покушавају да схвате проблем и препознају, уколико направе грешку – и то, нарочито, у поређењу са новајлијама, код којих то, најчешће, није случај (Glaser & Chi, 1988).

4.7. Компетентност вс. експертиза

За разлику од компетентности која се, обично, описује као циљ, излаз или исход (Mclagan, 1997), експертиза се описује као процес те, уједно, не може бити циљ (Bereiter & Scardamalia, 1993). За разлику од компетентности која се, обично, описује као статично стање, експертиза се, обично, описује као динамично стање (Herling, 2000). Иако појединачне компетенције могу бити опште и универзалне, „знање које чини експертизу мора бити специфично, што је чини јединственом“ (Herling & Provo, 2000, стр. 05). Такође, компетентност укључује одређени скуп знања и вештина; исто, експертиза, обично, укључује више повезаних области (Herling, 2000). Исти аутор истиче то што би компетентност требало посматрати као „подскуп експертизе“ који се налази „унутар експертизе, а не изван ње“ (Herling, 2000, стр. 18).

Поређење компетентности и експертизе је приказано у Табели 6.

Табела 6. Поређење компетентности и експертизе (извор: Аутор, инспирисано

Bereiter & Scardamalia (1993), McLagan (1997), Herling (2000), Herling & Provo (2000), Swanson (2007))

КОМПЕТЕНТНОСТ	ЕКСПЕРТИЗА
циљ, излаз или исход	путовање или процес
статично стање	динамично стање
опште и универзално знање	специфично знање
одређени скуп знања и вештина	више повезаних области
најмањи прихватљив учинак	изванредан учинак
одржавање система	побољшавање система
подскуп експертизе	обухвата и компетентност

У том смислу, термин „компетентност“ указује на то што су појединци способни да ураде нешто задовољавајуће, не нужно изванредно или чак добро, него нешто задовољавајуће у контексту учинка који је најмањи прихватљив за организацију; – притом, имајући у виду неизбежност брзих промена унутар организације – „оно што је организацији потребно нису само компетентни појединци који су способни да ураде нешто задовољавајуће, него појединци који су изванредни“ (Herling, 2000, стр. 09), а „изванредни учинак је карактеристика експертизе“ (Herling & Provo, 2000, стр. 05).

Имајући у виду таксономију коју је успоставио Swanson (1995), не изненађује то што се организације које вреднују и награђују појединце за поштовање правила (одржавање система) суочавају са озбиљним препрекама да те исте појединце подстакну да подрже промене унутар организације (побољшавање система); притом, ти исти појединци, на крају, „обично, не разумеју систем или нису у стању да отклоне проблем у систему и/или побољшају или осмисле нов систем“ (Swanson, 2007, стр. 125). Сходно томе, може се закључити да се знање и вештине потребне за одржавање система, значајно разликују од експертизе потребне за (промену и) побољшавање система; и да би се прилагодили брзим променама, запослени морају остварити изванредан (не само најмањи прихватљив) учинак, што значи да је експертиза (не само компетентност) кључни фактор успеха (Herling, 2000).

4.8. Успостављање дефиниције експертизе из области стандардизације

У докторској дисертацији, усвојене су дефиниције које је изнео Herling (2000).

Сходно томе, експертиза је (Herling, 2000, стр. 20):

„показано понашање, у оквиру специјализоване и/или повезане области, у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно ефикасне у свом извођењу и ефективне у својим резултатима“.

Уз то, компетентност (део експертизе) је (Herling, 2000, стр. 20):

„показано понашање, у оквиру специјализоване области, у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно најмање неефикасне у свом извођењу и ефективне у својим резултатима“.

Полазећи од оперативне дефиниције експертизе коју је изнедрио Herling (2000) – у контексту докторске дисертације, експертиза из области стандардизације је:

показано понашање, у области стандардизације и/или сродних области ⁴⁵, у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно ефикасне у свом извођењу и ефективне у својим резултатима; компетенције (знање и вештине) и искуство из области стандардизације су основни елементи експертизе из области стандардизације.

⁴⁵ Термин „сродне области“ се односи на остале компоненте инфраструктуре квалитета, и то: (1) метрологију, (2) акредитацију, (3) оцењивање усаглашености и (4) тржишни надзор (InetQI, 2024).

4.9. Иницијативе за образовање о стандардизацији /

Потребе индустрије за експертизом из области стандардизације ⁴⁶

Имајући у виду и то што би запослени који се тренутно баве стандардизацијом – било у оквиру својих организација и/или организација за стандардизацију – требало да поседују компетенције (или искуство) из области стандардизације (Simons, 1999), бројне иницијативе које помињу образовање о стандардизацији су покренуте са циљем да обезбеде компетенције из области стандардизације (укључујући знање и вештине), укључујући иницијативе покренуте од стране Светске кооперације за стандарде (енг. *World Standards Cooperation – WSC*), иницијативе покренуте од стране Међународне кооперације за образовање о стандардизацији (енг. *International Cooperation for Education about Standardisation – ICES*), иницијативе покренуте од стране Европске академије за стандардизацију (енг. *European Academy for Standardisation – EURAS*), мере предузете од стране Заједничке радне групе за образовање о стандардизацији (енг. *Joint Working Group on Education about Standardisation – JWG-EaS*), мере предузете од стране *START-Ed Initiative on Education and Standardisation (EaS)* основане под окриљем Радне групе за регулаторну сарадњу и политике стандардизације (енг. *Working Party on Regulatory Cooperation and Standardisation Policies – Working Party 6 – WP.6*) која делује под окриљем Економске комисије за Европу Уједињених нација (УН) (енг. *United Nations Economic Commission for Europe – UNECE*), мере предузете од стране Заједничке иницијативе за стандардизацију ЕУ (енг. *Joint Initiative on Standardisation – JIS*) и бројне иницијативе покренуте од стране ЕУ, укључујући *High-Level Forum on Education about Standardisation (HLF-EaS)* и бројне иницијативе ⁴⁷ које су остварене и остварују се кроз позив под називом *HORIZON 2020 (H2020)* *HORIZON Europe (HE)*, укључујући *HSbooster.eu*, *Stand4EU*, *EDU4Standards.eu*, итд.

⁴⁶ Објављено: Тошић, В. & Мijatовић, И. (2023). Small vs. Large: Exploring differences between standardization-related competence of European enterprises. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled (Responsible) Standardization for Smart Systems, pp. 185-202. The European Academy for Standardization (EURAS). Aachen, Germany. ISBN: 978-3-95886-491-7. [M33].

⁴⁷ Извештај под називом *Horizon Europe Work Programme 2023-2024 Analysis* (за 2023/24. годину) изнедрио је преко 100 иницијатива које су покренуте од стране ЕУ и помињу стандардизацију (видети: CEN/CENELEC, 2024a).

Изабране иницијативе за образовање о стандардизацији су дате у Табели 7.

Табела 7. Иницијативе за образовање о стандардизацији (извор: прилагођено и допуњено на основу Mijatović, 2017)

ИНИЦИЈАТИВА	ПЕРИОД	ОПИС
<u>High-Level Forum on Education about Standardisation (HLF-EaS)</u>	2023 –	HLF-EaS је основан у јануару 2023. године, као одговор на захтев Стратегије стандардизације ЕУ (из 2022. године) ⁴⁸ и има циљ да утврди приоритете из области стандардизације који би требало да пруже подршку законодавству ЕУ и дискутује о хоризонталним питањима, укључујући образовање и обуке
<u>Empowering Standardisation through Education (EDU4Standards.eu)</u>	2024 – 2027	EDU4Standards.eu је HE пројекат финансиран од стране ЕУ који има циљ укључивање садржаја из области стандардизације у наставне планове и/или програме универзитета, развој иновативних наставних концепата, изградњу заједнице коју чине наставници и студенти и оснивање прве студентске организације из области стандардизације у Европи
<u>HORIZON</u>	2022 – 2025	HSbooster.eu је HE пројекат финансиран

⁴⁸ Стратегија стандардизације ЕУ (из 2022. године) обавезује Европску комисију да успостави High-Level Forum on Education about Standardisation (HLF-EaS) који би требало да јој помогне у „предвиђању предстојећих приоритета из области стандардизације и остваривању сарадње са Европским парламентом и Саветом како би политички фокус на приоритете био обезбеђен“ (видети: ЕС, 2022, стр. 03).

<u>Standardisation Booster</u> (<u>HSbooster.eu</u>)		од стране ЕУ који има циљ да укључи добијене резултате H2020 и HE пројеката у европске стандарде и, на тај начин, допринесе Стратегији стандардизације ЕУ
<u>Boosting the Exploitation of Standardisation Inputs from European Projects</u> (<u>STAND4EU.eu</u>)	2022 – 2025	STAND4EU.eu је HE пројекат финансиран од стране ЕУ који има циљ да унапреди и поједностави напоре из области стандардизације широм Европе
<u>Joint Initiative on Standardisation</u> (<u>IIS</u>)	2016 – 2019	IIS је покренут 2016. године, од стране Европске комисије и има циљ да убрза процес стандардизације и обезбеди бољу приоритизацију и модернизацију стандардизације у Европи
<u>START-Ed Initiative on Education and Standardisation</u>	2012 –	START-Ed је основан у Женеви, у новембру, 2012. године, у оквиру Радне групе за регулаторну сарадњу и политике стандардизације која делује под окриљем Економске комисије за Европу УН и има циљ да подигне свест о значају стандардизације у образовним организацијама, укључујући осмишљавање и израду наставних планова и/или програма

		за образовање о стандардизацији ⁴⁹
<u>Joint Working Group on Education about Standardisation (JWG-EaS)</u>	2010 – 2016	JWG-EaS је основан 2010. године, од стране CEN и CENELEC организације и има циљ да подигне свест о значају стандардизације и пружи примере добре праксе
<u>International Cooperation for Education about Standardisation (ICES)</u>	2006 –	ICES је основан 2006. године, у Токију, и представља међународну мрежу коју чине организације и појединци заинтересовани за образовање о стандардизацији ⁵⁰
<u>World Standards Cooperation (WSC)</u>	2001 –	WSC је основан 2001. године и има циљ да унапреди и поједностави иницијативе покренуте од стране ISO, IEC и ITU организације
<u>European Academy for Standardisation (EURAS)</u>	1993 –	EURAS је основан 1993. године, у Хамбургу, од стране истраживача из бројних области и има циљ да промовише и побољша начин на који истраживачи посматрају стандардизацију ⁵¹

НАПОМЕНА: Иницијативе су поређане хронолошки.

⁴⁹ Последњи састанак је одржан у јуну 2022. године, извор: <https://unece.org/info/Trade/WP.6-Meetings/events/366793>

⁵⁰ Последњи састанак је одржан у октобру 2019. године, извор: <https://fon.bg.ac.rs/dogadjaji/the-ices-2019-workshop/>

⁵¹ Упркос називу, чланство у организацији EURAS није ограничено на Европу (Catalani Gabriel et al., 2022).

Иницијативе покренуте у Азији, посебно, Кореји, су нарочито интересантне (ISO, 2014b). Примера ради, у Кореји је, 1999. године, успостављен врховни Акт о националним стандардима под називом *the Framework Act on National Standards* којим се корејска влада обавезује да донесе План о националним стандардима (енг. *the Korean National Standards Plan – KNSP*) и исти преиспитује на пет година (видети: D. G. Choi & de Vries, 2011). Притом, пројекат је спроведен у три фазе: (1) План за период од 2001. до 2005. године односио се на људске ресурсе који се баве стандардизацијом у оквиру својих и/или организација за стандардизацију; (2) План за период од 2006. до 2011. године односио се на образовање експерата из области стандардизације и/или успостављање мреже експерата (тачка 4.3.) и „подизање свести о стандардизацији и подстицање промотивних и образовних активности“ (тачка 4.4.); (3) План за период од 2011. до 2015. године односио се на „развој професионалаца из области стандардизације и изградњу капацитета у приватном сектору“ (тачка 4.2.); овај план је имао циљ да образује 10.000 студената, било кроз основно, средње, више стручно и/или високо образовање (D. G. Choi & de Vries, 2011).

Позивајући се на закључке са састанка Азијско-пацифичке економске сарадње (енг. *Asio-Pacific Economic Cooperation – APEC*), Комитет за трговину и инвестиције (енг. *Committee on Trade and Investment – CTI*) и њему припадајући Поткомитет за стандарде и усаглашеност (енг. *Sub-Committee on Standards and Conformance – SCSC*) покренули су образовну иницијативу (која је обухватила активности у три фазе) (APEC, 2006): (1) Пројекат под називом *APEC Strategic Standards Education Program: Phase I, Case Studies and Curricula Development* (који је завршен у марту 2008. године) имао је циљ подизање свести о значају стандарда (или усаглашености са њима) (APEC SCSC, 2008); (2) Пројекат под називом *APEC SCSC Strategic Education Program for Trade Facilitation: Phase II – Textbooks and Teaching Manual Development* (који је завршен у јуну 2010. године) имао је циљ да пружи подршку у изради наставних уџбеника/приручника о значају стандарда за међународну трговину (APEC SCSC, 2010); (3) Пројекат под називом *APEC SCSC Strategic Education Program for Trade Facilitation: Phase III – The Exchange Program for Higher Education (HE)*

(који је завршен у октобру, 2011. године) имао је циљ да пружи подршку у успостављању програма размене (из области образовања о стандардизацији) (видети: APEC SCSC, 2011).

Притом, покушаји да се утврде задаци запослених који се баве стандардизацијом – било у оквиру својих организација и/или организација за стандардизацију – изнедрили су Стандард вештина (енг. *Skills Standard*), успостављен од стране Института за технологију у Каназави (енг. *Kanazawa Institute of Technology – KIT*), и то, уз подршку Министарства за економију, трговину и индустрију у Јапану (енг. *Ministry of Economy, Trade, and Industry – METI*) (видети: Kurokawa et al., 2013). Пројекат је трајао у периоду од 2012. до 2013. године, уз пратеће иницијативе покренуте од Студијске групе за стандард вештина из области стандардизације (енг. *Study Group on Skill Standard for Standardisation – SG-SSS*), успостављене при Институту за инжењере у Јапану (енг. *Institute of Image Electronics Engineers of Japan – IIEEJ*) (Kurokawa et al., 2013). Иако су њихови напори изнедрили компетенције које би требало да поседују запослени који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација, овај стандард није обухватио неке неопходне компетенције; исто тако, неке неопходне техничке компетенције нису биле добро дефинисане⁵² – имајући у виду то што процес добровољне стандардизације засноване на консензусу зависи од успешне сарадње између бројних учесника у процесу, поједине „меке“ вештине (енг. *soft-skills*), укључујући вештине комуникације, преговарања, планирања, презентовања и/или вештине постизања консензуса би, такође, требало уврстити у скуп, чиме би Стандард вештина био потпун (Kurokawa, 2014).

У том смислу, професор Jin Xuejun (Zhejiang University, Hangzhou, China) истиче – „стандардизација је богат и сложен домен који, обично, укључује постојано

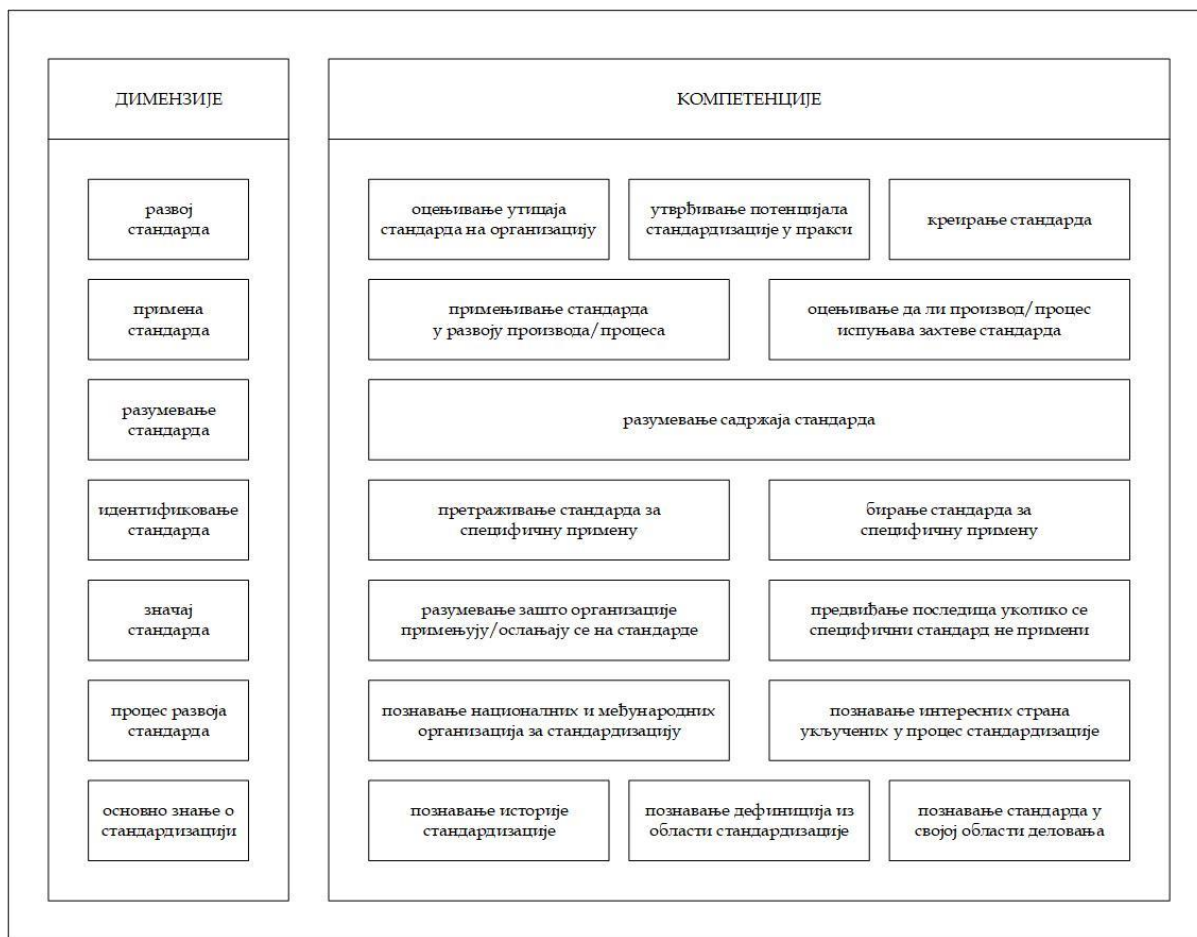
⁵² Исти аутор тврди да је то, делом, зато што је документ, првобитно, настао на основу Стандарда вештина за професионалце из области интелектуалне својине; а, делом, зато што стандардизација покрива широк спектар активности те може бити тешко дефинисати компетенције кроз специфичне термине и концепте (Kurokawa, 2014).

(техничко и пословно) знање и, уједно, укључује, одговарајуће „меке“ вештине, тј., комуницирање, понашање у окружењу (међународном/мултикултуралном) – које је оријентисано на консензус – преговарање и лобирање у том контексту – знање о јавним политикама и, у општем случају, укључује правне компетенције“ (ISO, 2014b, стр. 18).

Позивајући се на закључке са састанка Азијско-пацифичке економске сарадње из 2014. године (енг. *APEC Ministerial Joint Statement on Human Resource Development and Skills Training*), APEC SCSC је покренуо пројекат под називом – *Inspiring the Next Generation of Standards Professionals: Towards Job Profiling in Today's Global World* чији је циљ био утврђивање знања, вештина и компетенција које би требало да поседују запослени који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација (APEC, 2015). Добијени резултати су изнети током Другог пленарног заседања Поткомитета за стандарде и усаглашеност које је одржано у периоду од 11. до 12. августа 2014. године, у Пекингу, на којем су разматране три приоритетне акције: (1) образовни програми који укључују студенте и/или младе професионалце, (2) практични примери или примери најбоље праксе и (3) потребне компетенције (APEC SCSC, 2015).

У исто време, Немачки институт за стандардизацију и Немачко министарство образовања и истраживања (нем. *Bundesministerium für Bildung&Forschung – BMBF*) су поверили утврђивање компетенција из области стандардизације Институту за инжењеринг производа (нем. *Institut für Produktentwicklung – IPEK*) и пројекту под називом *Normung und Standardisierung in der akademischen Lehre – NuSaL* (видети: Albers et al., 2015).

Општи модел који је изнедрио пројекат *NuSaL* је приказан на Слици 1.

Слика 1. Општи модел компетенција који је изнедрио пројекат NuSaL (извор: Albers et al., 2015)

Истраживање под називом *European Market Needs for Education in Standardisation/Standardisation-related Competence* које су, на захтев Европске комисије, изнедрили Blind и Drechsler (2017) имало је циљ утврђивање потреба индустрије у Европи за образовањем о стандардизацији/компетенцијама из области стандардизације – исти аутори су изнедрили позиције запослених који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација и компетенције које одређене позиције захтевају. Тако, менаџери за стандарде (енг. *Standards Managers*) би требало да буду свесни који су мотиви за примену стандарда и/или учешће у процесу стандардизације⁵³ (Blind & Mangelsdorf, 2016 или Blind et al., 2018, 2022); генералисти за стандарде (енг. *Standards Generalists*) или специјалисти за стандарде (енг. *Standards Specialists*)

⁵³ Преглед литературе изнедрио је преко 100 чинилаца који утичу на учешће у процесу стандардизације (иако, нажалост, учесници, углавном, нису (увек) свесни свих ових чинилаца) (H. J. de Vries, 2015).

морају познавати одређене техничке процесе или процедуре, не нужно и мотиве (видети: Drechsler, 2016). Такође, инжењери за стандарде (енг. *Standards Engineers*) морају бити способни да тумаче, развијају, примењују и оцењују усаглашеност – на пример, кроз испитивање, еталонирање, контролисање или сертификацију (Hesser & de Vries, 2011, цитирано од стране Blind & Drechsler, 2017) и морају поседовати одговарајуће образовање (из области стандардизације) које морају поседовати и запослени који се баве развојем стандарда (енг. *Standards Developers*)⁵⁴ (Blind & Drechsler, 2017).

Сходно томе, позиције запослених који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација и компетенције које одређене позиције захтевају су приказане у Табели 8.

Табела 8. Позиције запослених који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација и компетенције које одређене позиције захтевају (извор: прилагођено и допуњено на основу Blind & Drechsler, 2017)

ПОЗИЦИЈА У ОРГАНИЗАЦИЈИ	КОМПЕТЕНЦИЈЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ КОЈЕ ОДРЕЂЕНЕ ПОЗИЦИЈЕ ЗАХТЕВАЈУ
менаџери за стандарде (енг. <i>Standards Managers</i>)	морају бити способни да успоставе
	стратегију стандардизације организације
	морају бити способни да препознају
	значај екстерних информација
	морају бити способни да користе
	екстерне информације у економске сврхе
	морају бити способни да утичу
	на услове/време стандардизације
	морају бити способни да пруже
	информације које се односе на стандарде
	морају бити свесни мотива за примену/развој стандарда
	морају бити способни за бављење
	институционалним питањима која се односе на

⁵⁴ Истраживање изнето од стране IFAN организације (енг. *International Federation of Standards Users – IFAN*) је изнедрило функције унутар организације (нпр., продају, људске ресурсе, ИТ) и компетенције (знање и вештине) из области стандардизације које исте функције захтевају (видети: IFAN, 2018).

	менаџмент људских ресурса/права интелектуалне својине
инжењери за стандарде (енг. <i>Standards Engineers</i>)	морају бити способни да тумаче стандарде
	морају бити способни да развијају стандарде
	морају бити способни да примењују стандарде
	морају бити способни да оцењују усаглашеност са њима
	морају бити у стању да држе обуке из области стандардизације
	морају бити у стању да постижу консензус
	морају бити у стању да говоре страни језик
генералисти за стандарде (енг. <i>Standards Generalists</i>)	морају бити способни да прибављају стандарде
	морају бити способни да одржавају стандарде
	морају бити у стању да држе обуке из области стандардизације
	морају бити способни да пружају савете или информације у вези са питањима која се односе на стандардизацију
	морају бити способни да представљају организацију у оквиру спољашњих техничких комитета/поткомитета
специјалисти за стандарде (енг. <i>Standards Specialists</i>)	морају бити способни да представљају организацију у оквиру спољашњих техничких комитета/поткомитета
	морају бити способни да пружају савете или информације у вези са питањима која се односе на стандардизацију
	морају бити способни да преиспитују корисничке спецификације у вези са нормативним захтевима
	морају бити способни да представљају организацију у оквиру спољашњих техничких комитета/поткомитета
запослени који се баве развојем стандарда (енг. <i>Standards Developers</i>)	морају бити способни да воде међународне и мултикултуралне преговоре оријентисане на консензус
	морају бити у стању да слушају, посматрају и оцењују ризике

Blind и Drechsler (2017) су изнедрили компетенције из области стандардизације (укључујући знање и вештине) за које је потврђено да постоје потребе индустрије у Европи. Требало би поменути то што су компетенције поређане хронолошки – најпре су утврђене основне компетенције, а, затим, напредније компетенције – што би могло бити од користи при усклађивању наставних планова и програма високог образовања (о стандардизацији), нарочито, имајући у виду то што се –

поједине не могу изградити на универзитету и/или могу изградити на послу (Blind & Drechsler, 2017, 2020).

Сходно томе, списак који укључује компетенције из области стандардизације (укључујући знање и/или вештине) за које постоје потребе индустрије у Европи – приказан је у Табели 9.

Табела 9. Списак који укључује компетенције из области стандардизације

(укључујући знање и вештине) за које постоје потребе индустрије у Европи (извор: Blind & Drechsler, 2017, стр. 76)

РЕДНИ БРОЈ	КОМПЕТЕНЦИЈЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ
1.	упознатост са основним појмовима који се односе на стандардизацију
2.	способност утврђивања потребе за стандардима
3.	способност проналаска и одабира стандарда
4.	способност примене стандарда у развоју производа или процеса
5.	способност разумевања утицај примене стандарда
6.	упознатост са организацијама за стандардизацију и њиховим процесима
7.	способност утврђивања потребе за укључивање у процес стандардизације
8.	способност проналаска и одабира организације за стандардизацију
9.	способност пасивног укључивања у процес стандардизације
10.	способност активног укључивања у процес стандардизације
11.	способност одабира одговарајућег облика стандардизације
12.	способност предлагања нових елемената у процесу стандардизације
13.	способност разумевања утицаја процеса стандардизације у целини
14.	способност стратешког утицања на агенду у процесу стандардизације

Исти аутори тврде да би овом списку требало додати и одређене „меке“ вештине (Blind & Drechsler, 2017).

Сходно томе, одређене „меке“ вештине које би требало да поседују запослени који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација су представљене у Табели 10.

Табела 10. Одређене „меке“ вештине које би требало да поседују запослени

који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација

(извор: прилагођено и допуњено на основу Kurokawa, 2005, 2014; Carugi, 2013; Hövel & Schacht, 2013;

Kurokawa et al., 2013; McMillian, 2013; Drechsler & Albers, 2016; Jakobs, 2017; Blind & Drechsler, 2017, 2020)

„МЕКЕ“ ВЕШТИНЕ	АУТОРИ
вештине слушања, посматрања и оцењивања ризика	McMillian (2013)
вештине посредовања између различитих страна	Carugi (2013)
вештине заступања интереса организације или лобирања	Carugi (2013)
вештине лидерства	Kurokawa (2014)
вештине планирања	Kurokawa (2014)
вештине преговарања	Kurokawa (2005)
	McMillian (2013)
	Kurokawa et al. (2013)
	Kurokawa (2014)
	Drechsler & Albers (2016)
	Jakobs (2017)
вештине презентовања	Blind & Drechsler (2017)
	Kurokawa (2005)
	Kurokawa (2014)
вештине комуникације	Jakobs (2017)
	Kurokawa (2005)
	Kurokawa et al. (2013)
	Kurokawa (2014)
	Drechsler & Albers (2016)
вештине дипломатије	Blind & Drechsler (2017)
	Blind & Drechsler (2020)
	Kurokawa et al. (2013)
вештине умрежавања	Hövel & Schacht (2013)
	Blind & Drechsler (2017)
	Blind & Drechsler (2017)
вештине рада у тиму	Blind & Drechsler (2017)
самоодговорност	Blind & Drechsler (2017)
асертивност	Drechsler & Albers (2016)
трансферабилност	Drechsler & Albers (2016)
способност апстракције	Drechsler & Albers (2016)

способност постигања консензуса	Drechsler & Albers (2016)
способност предвиђања последица за акције	Drechsler & Albers (2016)
способност преузимања иницијативе	Blind & Drechsler (2020)
способност аналитичког мишљења	Blind & Drechsler (2020)
спремност за извршавање задатака	Blind & Drechsler (2020)

У годинама које су уследиле, два споразума међународне конференције (енг. *International Workshop Agreement – IWA*)⁵⁵ су донета од стране организације ISO:

- (1) IWA 30-1:2019 који описује компетенције оних који се баве стандардизацијом у оквиру својих организација (ISO, 2019a) и
- (2) IWA 30-2:2019 који описује компетенције оних који се баве стандардизацијом у оквиру организација за стандардизацију (ISO, 2019b).

Споразуми IWA 30-1:2019 и IWA 30-2:2019 су засновани на Извештају под називом *Education Guideline 6: Career Roadmap and Competence Requirements for Standards Professionals* који су, на захтев APEC SCSC, спремили Корејска агенција за технологију и стандарде (енг. *Korean Agency for Technology and Standards – KATS*), као и Корејско удружење за стандарде (енг. *Korean Standards Associations – KSA*) (APEC, 2019). Споразуми су одобрени на радионицама организованим од стране KATS и KSA које су одржане у мају 2019. године, у граду Јеју, у Јужној Кореји (видети: D. Choi et al., 2019).

⁵⁵ Према Интерним правилима стандардизације Института за Стандардизацију Србије – Део 1: Доношење, објављивање, одржавање, преиспитивање и повлачење српских стандарда и сродних докумената (2023), споразум међународне конференције се дефинише као „документ припремљен механизмом конференције да би се одговорило на хитне захтеве тржишта“, уз напомене да „споразуми међународних конференција постоје само у организацији ISO“; „предлози за одржавање таквих конференција могу долазити из било којег извора и подлежу поступку одобравања у Техничком управном одбору, који, такође, одређује неку од чланица ISO да помогне предлагачу при организовању конференције. Споразуми међународних конференција одобравају се консензусом учесника таквих конференција“ и „документ IWA се израђује изван техничких структура организације ISO“.

5. ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МСП: ПЕРЦЕПЦИЈА ЕКСПЕРАТА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ^{56, 57, 58}

5.1. Увод

У овом делу докторске дисертације, представљено је квалитативно истраживање – које би требало да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Уз то, квалитативно истраживање би требало да пружи одговор на питање – да ли МСП поседују одређену експертизу из области/делатности којом се баве, односно, да ли МСП поседују одређену експертизу из области стандардизације. Исто тако, истраживање би требало да покаже где би требало тражити подршку – и, потом, укаже на постојеће програме подршке/иницијативе намењене МСП. Истраживање би требало да укаже на значај који образовање о стандардизацији има за изградњу експертизе из области стандардизације и потом, укаже на значај који експертиза из области стандардизације има за интернационализацију МСП.

5.2. Методолошки приступ

⁵⁶ Објављено: Tošić, B. & Mijatović, I. (2020). The Impact of the Expertise in Standardization on the Internationalization of SMEs: The Perception of Experts. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled Standards for Digital Transformation: Blockchain and Innovation, pp. 287-306. Glasgow, Scotland. The European Academy for Standardization (EURAS). ISBN: 978-3-95886-355-2. [M33].

⁵⁷ Објављено: Mijatovic, I. & Tomic, B. (2021). Demystifying Expertise: Expertise in Standardization in SMEs as the Common Goal. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled Standardization and Innovation, pp. 413-430. Aachen, Germany. The European Academy for Standardization (EURAS). ISBN: 978-3-95886-421-4. [M33].

⁵⁸ Објављено: Tošić, B. & Mijatović, I. (2021). Education about Standardization as the Foundation for the Expertise Development of SMEs. Tehnika. 76/4, pp. 521-528. ISSN 0040-2176. Savez inženjera i tehničara Srbije. Beograd. DOI: 10.5937/tehnika2104521T. [M52].

5.2.1. Пројектовање интервјуа

Интервју укључује пет појединачних питања:

- (1) Да ли МСП поседују експертизу из области којом се баве?
- (2) Да ли МСП поседују експертизу из области стандардизације?
- (3) Где би требало тражити подршку
за укључивање МСП у процес стандардизације?
- (4) Да ли образовање из области стандардизације
утиче на експертизу из области стандардизације?
- (5) Да ли експертиза из области стандардизације
утиче на интернационализацију пословања МСП?

Интервју је приказан у Прилогу 1.

5.2.2. Прикупљање података

За прикупљање података коришћен је процес од пет корака који препоручују Kallio et al. (2016).

Први корак је био процењивање у којој мери је полу-структурисани интервју путем електронске поште (или е-поште) погодан метод за прикупљање података (Kallio et al., 2016). Како је интервју оцењен као погодан метод у истраживању које има циљ да утврди мишљење, погледе и перцепције које изnose испитаници (Kallio et al., 2016), полу-структурисани интервју путем електронске или е-поште је одабран са циљем да утврди мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП.

Иако су телефонски интервју и интервју лицем-у-лице (енг. *face-to-face interview*), такође, неретко коришћене методе за прикупљање података (Irvine et al., 2013), у овом делу докторске дисертације, интервју путем е-поште, односно, е-интервју (Bampton & Cowton, 2002) је одабран, посебно, имајући у виду то што мали број потенцијалних испитаника послује у оквиру практичне географске удаљености (Meho & Tibbo, 2003). Исто тако, е-интервју, обично, захтева много мање улагање (Meho, 2006). Такође, за разлику од телефонских и/или интервјуа лицем-у-лице, е-интервју пружа могућност интервјуисања неколико испитаника истовремено (Meho & Tibbo, 2003). Притом, време које је потребно за прикупљање података може се значајно разликовати, те оваква „несинхронизована размена порука“ може трајати од неколико дана до неколико недеља и/или неколико месеци, при чему, број додатних порука може ићи од једне до преко 30 додатних порука (Meho, 2006). Уз то, „несинхронизована размена порука“ подстиче испитанике да, још једном, добро погледају своје одговоре и/или преиспитају своје изјаве, нудећи им, тако, могућност да константно преправљају оно што желе да напишу (James & Busher, 2006).

Други корак је био претраживање и/или прегледање постојеће литературе (Kallio et al., 2016). Требало би поменути што проучавање, поимање и тумачење одређене области укључује спровођење свеобухватног прегледа литературе и, уколико се испостави да овакав свеобухватан преглед литературе није потпун, тек онда је пожељно тражити мишљење експерата (интервјуи или фокус групе) (Kallio et al., 2016). Тако, преглед литературе дат у овој докторској дисертацији, послужио је као добра полазна основа за спровођење интервјуа (путем е-поште).

Трећи корак је био осмишљавање питања која ће бити коришћена у интервјуу (Kallio et al., 2016). Преглед литературе изнедрио је бројне термине коришћене за ове сврхе, као што су „водич“, „распоред“, „оквир“, „протокол“, „инструмент“ – који се користе да једнозначно и недвосмислено означе питања у интервјуу (Kallio et al., 2016). Питања су осмишљена на основу препорука које су изнели Creswell и Creswell (2018) који тврде да би укупан број питања требало да буде,

обично, између пет и десет (иако тачан број питања није могуће одредити). Требало би поменути што би питања требало да буду усмерена на испитанике (а не сугестивна), јасно формулисана, једнозначна, недвосмислена и отворена (Kallio et al., 2016). Сходно томе, креиран је интервју и осмишљено десет питања и то: а) пет отворених питања која се тичу перцепције испитаника о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију пословања МСП и б) пет затворених питања која се тичу посебних карактеристика испитаника.

Четврти корак је био прелиминарно „пилот“ испитивање (енг. *pilot-testing*) (Kallio et al., 2016). Исти аутори наводе три врсте прелиминарних испитивања: (1) интерно испитивање, (2) испитивање експерата и (3) испитивање испитаника (Kallio et al., 2016) те је тако, за ову сврху, у овом делу докторске дисертације, одабран одређени број испитаника који испуњавају све три наведене категорије. Притом, прелиминарно испитивање је извршено са циљем да укаже на: (1) потенцијалне проблеме и/или препреке на које могу наићи испитаници и (2) потенцијалне начине за побољшавање постојећих питања у интервјуу, укључујући и одбацавање непотребних, нејасних и/или двосмислених питања (Chenail, 2011). Исти аутор тврди да подаци прикупљени током прелиминарних истраживања не би требало да буду укључени у коначну анализу (Chenail, 2011).

Пети (уједно последњи) корак је био посебно прилагођавање појединих питања – у складу са подацима прикупљеним при прелиминарном „пилот“ испитивању и/или достављање истих (уз детаљне инструкције) одређеном броју испитаника (путем е-поште).

Имајући у виду то што одређени број неиспоручених порука путем е-поште може бити један од најчешћих проблема приликом спровођења е-интервјуа (Meho & Tibbo, 2003), од укупно 60 послатих порука, две нису биле испоручене. Исти аутори наводе бројне разлоге за то, нпр., људи промене или изгубе адресу, студенти дипломирају и њихове студентске адресе престану да буду активне,

наставници промене посао, запослени промене испоручиоца интернет услуга (Meho & Tibbo, 2003). Уз то, проблем могу бити и поруке које су неодговорене (Meho, 2006), посебно, имајући у виду то што, услед бројних порука које добијају, испитаници, неретко, обришу поруке путем е-поште пре него што их прочитају (Meho & Tibbo, 2003). Сходно томе, требало је послати подсетнике онима који нису одговорили на прву поруку јер подсетници значајно побољшавају одзив (Meho, 2006). У периоду када је истраживање извршено (у јануару 2020. године), након прве послате поруке путем електронске поште, пристигло је укупно 15 одговора, док је након друге поруке пристигло укупно 28 одговора из 14 земаља (одзив је био 46,6%). Двоје испитаника је одбило да учествује у истраживању јер не поседује довољно знања, компетенција и искуства из ове области, четворо је одбило да учествује у истраживању јер немају довољно времена да му се посвете, док су укупно 24 поруке послате путем електронске поште остале неодговорене. Притом, исти аутор тврди, то не би требало да буде проблем, посебно, имајући у виду то што „репрезентативан узорак није циљ квалитативних истраживања“ (Meho, 2006, стр. 1288). Иако је још један од потенцијалних проблема могао бити то што „поједини испитаници нису подједнако добри у писању као у причању“ (Meho, 2006, стр. 1289), то није представљало проблем, испитаници су се радо одазвали позиву да изнесу своје мишљење на одабрану тему те се могло прећи на даљу анализу.

5.2.3. Анализирање података

За анализирање података коришћен је процес од пет корака који препоручују Creswell и Creswell (2018):

- › први корак се односи на припрему прикупљених података за даљу анализу, ово се обично односи на уношење прикупљених података у базу;
- › други корак се односи на уопштено посматрање прикупљених података са циљем креирања шире слике: какво је опште мишљење испитаника?

какве идеје су испитаници изнели? какав је тон? може ли им се веровати? ово су само нека од питања на које би требало дати одговор у овом кораку;

- › трећи корак се односи на кодирање података тј., сегментирање одређених реченица/ пасуса у категорије и означавање истих одређеним термином;
- › четврти корак се односи на дефинисање конкретних описа и/или тема које би требало да што ближе описују погледе, оцене и/или перцепције испитаника и буду поткрепљене њиховим цитатима и другим доказима; исти аутори додају и да би било најбоље дефинисати од пет до седам тема;
- › пети корак се односи на дискутовање одређене теме и/или области, заједно са цитатима и другим доказима и успостављање односа између њих.

5.3. Резултати

У претходном истраживању је учествовало укупно 28 испитаника из 14 земаља (одзив је био 46,6%). Уз то, највећи број испитаника су наставници који предају стандардизацију и учествују у раду одређених организација за стандардизацију (12 тј., 42,9%), запослени у организацији за стандардизацију (10 тј., 35,7%) и/или запослени у пословној организацији задужени за стандардизацију (6 тј., 21,4%). Највећи број испитаника оцењује компетенције из области стандардизације оценом 8 (11 тј., 39,3%), оценом 9 (8 тј., 28,6%), оценом 7 (5 тј., 17,9%) и оценом 10 (4 тј., 14,3%). Интересантно је то што 15 (53,6%) испитаника има преко 10 година искуства из области стандардизације, девет (32,1%) има преко 20 година искуства и укупно четири (14,3%) испитаника има преко 30 година искуства из области стандардизације. Узорак је обухватио експерте из области стандардизације који (на основу дефиниције експертизе дате у поглављу 4.8. докторске дисертације) поседују компетенције из области стандардизације (према сопственој процени) и, исто тако, поседују и најмање 10 година искуства из области стандардизације.

Опис узорка је дат у Табели 11.

Табела 11. Посебне карактеристике испитаника

ПОЗИЦИЈА У ОРГАНИЗАЦИЈИ		
запослени у образовној организацији	12	42,9%
запослени у пословној организацији	6	21,4%
запослени у организацији за стандардизацију	10	35,7%
ИСКУСТВО ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ		
преко 10 година искуства из области стандардизације	15	53,6%
преко 20 година искуства из области стандардизације	9	32,1%
преко 30 година искуства из области стандардизације	4	14,3%
КОМПЕТЕНЦИЈЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ		
оцењују своје компетенције из области стандардизације оценом 7	5	17,9%
оцењују своје компетенције из области стандардизације оценом 8	11	39,3%
оцењују своје компетенције из области стандардизације оценом 9	8	28,6%
оцењују своје компетенције из области стандардизације оценом 10	4	14,3%
Укупно:	28	100%

Испитаници послују у 14 земаља, и то Белгији (2 тј., 7,1%), Бугарској (3 тј., 10,7%), Канади (1 тј., 3,6%), Кини (1 тј., 3,6%), Француској (2 тј., 7,1%), Италији (1 тј., 3,6%), Јапану (1 тј., 3,6%), Литванији (1 тј., 3,6%), Холандији (2 тј., 7,1%), Србији (7 тј., 25,0%), Словачкој (1 тј., 3,6%), Шпанији (1 тј., 3,6%), Швајцарској (3 тј., 10,7%), УК (1 тј., 3,6%) и САД (1 тј., 3,6%).

Земље порекла испитаника су приказане у Табели 12.

Табела 12. Земље порекла испитаника

ЗЕМЉА ПОРЕКЛА		
Белгија	2	7,1%
Бугарска	3	10,7%
Канада	1	3,6%
Кина	1	3,6%
Француска	2	7,1%

Италија	1	3,6%
Јапан	1	3,6%
Литванија	1	3,6%
Холандија	2	7,1%
Србија	7	25,0%
Словачка	1	3,6%
Шпанија	1	3,6%
Швајцарска	3	10,7%
УК	1	3,6%
САД	1	3,6%
Укупно:		28 100%

5.3.1. Да ли МСП поседују експертизу из области којом се баве?

Испитаник 10 тврди: „власници/менаџери МСП поседују одређену експертизу“ – МСП, обично, оснивају људи који поседују експертизу из одређене области; без експертизе, они не би били у стању да покрену (и уопште успешно наставе) пословање; међутим, иако власници/менаџери поседују одређену експертизу, остаје питање да ли је то експертиза из области стандардизације (испитаник 10).

5.3.2. Да ли МСП поседују експертизу из области стандардизације?

Испитаник 2 тврди: експерти из области стандардизације су запослени који се баве стандардизацијом у оквиру својих и/или организација за стандардизацију (службеници, секретари, председници техничких комитета или поткомитета). Они су експерти из одређене области (опрема за ..., методе испитивања на ...), али, обично, ови људи нису експерти из области стандардизације (испитаник 2).

Испитаник 10 додаје: „међународне организације за стандардизацију прихватају искључиво експерте да буду чланови међународних техничких (пот)комитета; бити признат од стране заједнице, индустријских или владиних организација – једини је пут до чланства у међународним организацијама за

стандардизацију“. Испитаник 13 даље објашњава: „експерти говоре језиком који цео свет разуме“. У процесу стандардизације, експертиза не познаје границе (испитаник 17); експерт је признат на основу своје експертизе од стране свих учесника у процесу, и то без обзира на то одакле долази и/или којим језиком говори (испитаник 17).

Иако „укључивање у процес стандардизације доноси бројне предности“ – МСП не поседују експертизу неопходну за укључивање у процес стандардизације (испитаник 10). Међутим, МСП се могу укључити у процес стандардизације уз подршку одређених професионалних, индустријских и пословних асоцијација (испитаник 10). Испитаник 21 додаје да укључивање у процес стандардизације, обично, представља озбиљан проблем за власнике/менаџере МСП који се могу укључити у процес стандардизације (на националном или регионалном нивоу) уз подршку владиних организација; без ове подршке, власници/менаџери МСП „остају потпуно искључени из процеса стандардизације, и то, на сва три нивоа“ (испитаник 10).

5.3.3. Где би требало тражити подршку за укључивање МСП у процес стандардизације?

Последично, поједине организације за стандардизацију (нпр. *ISO*, *IEC*, *ITU*) успоставиле су одређене програме подршке намењене искључиво МСП (испитаник 2, 3, 4, 17, 18, 27, 28). Испитаници додају да би подршку, такође, требало тражити у оквиру националних организација за стандардизацију (испитаник 23), европских и међународних организација за стандардизацију (испитаник 20, 23, 24) и/или националних тела за акредитацију (испитаник 12), сертификационих тела (испитаник 13) или привредних комора (испитаник 16). Испитаник 14 додаје да би добар уџбеник или приручник највише користио МСП – „постојећи материјали су једностранни или претерано тешки/досадни“ – нарочито, они издати од стране националних организација за стандардизацију (испитаник 14). Упркос томе што националне организације за стандардизацију

или, у зависности од индустрије, професионалне или индустријске асоцијације – представљају први корак (који представља краткорочнију опцију за МСП) (испитаник 15), наредни корак (који представља дугорочнију опцију за МСП) биле би образовне организације/иницијативе за образовање о стандардизацији (испитаник 10).

5.3.4. Да ли образовање о стандардизацији утиче на експертизу из области стандардизације?

Имајући у виду то што поједине иницијативе за образовање о стандардизацији – „играју пресудну улогу у изградњи експертизе из области стандардизације“ – поједине земље су покренуле иницијативе са циљем да се садржаји из области стандардизације уврсте у наставне планове и/или програме у основној школи, и то, водећи се крилатицом „што пре, то боље“; међутим, бројне земље нису препознале потребу да образовање о стандардизацији почне у основној школи; последично, високошколско образовање (о стандардизацији) добија на значају (испитаник 10).

Испитаници тврде да образовање о стандардизацији доноси бројне предности, нарочито, за студенте, тј., младе инжењере који тек започињу свој каријерни пут (испитаник 15). Образовање им пружа могућност да препознају стандардизацију као „потенцијалну област у којој желе да граде своју каријеру“ (испитаник 15). Образовање о стандардизацији може бити од користи за студенте (дипломце) који, по дипломирању, бивају запослени у МСП (или великој организацији) (испитаник 17). Образовање им пружа могућност да се брже укључе у процес стандардизације (испитаник 17) и примене барем део стечених знања на послу (испитаник 20).

Притом, испитаници тврде да је (високошколско) образовање о стандардизацији – недовољно – у односу на оно што се од будућих кадрова очекује на тржишту (испитаник 13). Образовање о стандардизацији би требало да буде „опширније“

(испитаник 5), „свеобухватније“ (испитаник 6) и „боље промовисано у ове сврхе“ (испитаник 7). Сходно томе, сви наставни планови и/или програми би требало да садрже „барем основне информације (и знање) из области стандардизације“ (испитаник 1). То би, даље, помогло у подизању свести о значају стандардизације (укључујући МСП) и изградњи одређене експертизе из области стандардизације (испитаник 2).

Имајући у виду то што запослени који се баве стандардизацијом у оквиру својих и/или организација за стандардизацију, обично, стичу потребно знање на послу (испитаник 4), несумњиво је то што би одређени семинари, курсеви и/или обуке из области стандардизације значајно утицали на повећање њихове ефикасности (испитаник 24). Последишно, поједини универзитети су почели да успостављају одређене програме и/или пројекте који у фокусу имају целоживотно учење (испитаник 25).

5.3.5. Да ли експертиза из области

стандардизације утиче на интернационализацију пословања МСП?

Полазећи од тога да је циљ МСП да „створе одређени производ и/или услугу“ и понуде их, затим, на међународном тржишту (са циљем остваривања профита) – „експертиза из области стандардизације у томе игра пресудну улогу“ (испитаник 10). Међународни стандарди су, данас, потребнији него икада пре; МСП морају имати способност да примене одговарајуће међународне стандарде како би била у стању да остваре конкурентску предност на међународном тржишту; уколико њихови конкуренти створе одређени производ и/или услугу и, уз то, испуне захтеве одређених међународних стандарда – освојиће тржиште (испитаник 10). Са друге стране, неспособност да примене одређене стандарде може ограничити могућност МСП да се опробају на међународном тржишту (испитаник 18).

Испитаници тврде да способност да примене одређене међународне стандарде МСП обезбеђује: препознавање производа/услуга на међународном тржишту (испитаник 1); отклањање техничких препрека трговини (нарочито МСП) (испитаник 2); прилику да се „и њихов глас чује на међународном тржишту“ (испитаник 3); прилику да постану део глобалног ланца вредности индустрије (испитаник 4, 5); прилику да се укључе у међународне пројекте (испитаник 5); прилику да понуде производе и/или услуге на међународном тржишту (испитаник 6); прилику да остваре сарадњу на међународном тржишту (испитаник 7); прилику да пронађу партнере на међународном тржишту (испитаник 11, 12); поверење које корисници имају у њихове производе/услуге (испитаник 8); побољшање транспарентности комерцијалних трансакција (испитаник 9); побољшање квалитета, безбедности и/или интероперабилности (испитаник 18, 19, 20); смањење времена које је потребно за иновације (испитаник 20); смањење ризика (испитаник 20); смањење несигурности (испитаник 20); смањење трансакционих (и других) трошкова (испитаник 26); упознавање са применљивим захтевима који се односе на здравље и безбедност (испитаник 15); усклађивање са применљивим захтевима техничких прописа (испитаник 20); постизање унификације, диференцијације и комерцијализације (испитаник 20, 26); постизање економије обима на међународном тржишту (испитаник 26); постизање конкурентске предности на међународном тржишту (испитаник 26, 27, 28).

Са друге стране, испитаници тврде да учешће у процесу стандардизације МСП обезбеђује: подизање свести о значају стандардизације у савременом пословању (испитаник 1, 7); увид у будуће тенденције у процесу стандардизације (испитаник 2); утицај на садржај стандарда који су тренутно у фази настајања (испитаник 2, 5), посебно, узимајући у обзир специфичне потребе/захтеве МСП (испитаник 3, 4); прилику да буду на извору информација из одређене области (испитаник 5); увид у аспекте који описују међународно тржиште, укључујући аспекте који се односе на испитивање, контролисање и/или сертификацију (испитаник 15); увид у међународне најбоље пословне праксе или процедуре

(испитаник 17); увид у тренутне тенденције на међународном тржишту (испитаник 17, 25); увид у најновија технолошка достигнућа из одређене области (испитаник 19); умрежавање са кључним играчима на међународном тржишту (испитаник 13, 17); прилику да остваре сарадњу на међународном тржишту (испитаник 22); прилику да упознају конкуренцију на међународном тржишту (испитаник 25); прилику да препознају узајамно корисне информације (испитаник 28); прилику да стекну експертско знање из одређене области (испитаник 20, 27, 28).

5.4. Дискусија

5.4.1. МСП поседују експертизу из области којом се баве

Истраживање је показало да власници/менаџери поседују одређену експертизу – без експертизе, они не би били у стању да покрену (и уопште успешно наставе) пословање. Истраживање се може повезати са оним које је изнео Haksever (1996) који тврди да МСП, обично, оснивају појединци тј., предузетници који поседују одређено знање о производу или услузи коју планирају да понуде на тржишту (Haksever, 1996). Притом, предузетници који одлуче да покрену своје пословање то чине јер поседују одређено специфично знање (енг. *domain-specific knowledge*) и мисле да могу да се окушају на тржишту користећи своје специфично знање; при чему, исти аутори истичу да овакво специфично знање поседују искључиво власници/менаџери МСП, остали поседују опште знање (енг. *common knowledge*) (Desouza & Awazu, 2006). Међутим, Kirzner (1973) тврди да предузетници који одлуче да покрену своје пословање, најчешће, не поседују специфично знање (Kirzner, 1973, цитирано од стране Alvarez & Busenitz, 2001). Исти аутор истиче да „експерт не препознаје, у потпуности, вредност свог знања или начин на који би то знање претворио у профит, иначе би, експерт, уједно, био и предузетник“; то значи да предузетници (или овде власници/менаџери) запошљавају експерте – такође, иако власници/менаџери не поседују специфично знање, опште знање

(о томе како препознати специфично знање) представља критични ресурс МСП (Alvarez & Busenitz, 2001).

Истраживање није у складу са истраживањем које су изнели Culkin и Smith (2000) који тврде да МСП није место за специјалисте и истичу што власници/менаџери могу тражити експертско мишљење (или савет), иако то не умањује чињеницу што они немају ресурсе потребне да укључе експерте у процес доношења одлука (Culkin & Smith, 2000). Уз то, одлучивање у МСП је, обично, централизовано (Wong & Aspinwall, 2004), а власници/менаџери МСП су ти који доносе одлуке (бар оне критичне); исти аутор истиче и то што поједини власници/менаџери МСП не знају да делегирају или немају коме да делегирају бар део одговорности (Haksever, 1996). Имајући у виду то што се власници/менаџери, обично, баве „гашењем пожара“ тј., решавањем ситуација које су критичне за опстанак МСП (Wong & Aspinwall, 2004), не изненађује ни то што власници/менаџери МСП, обично, немају довољно времена за бављење било чим што није основни процес (Wong & Aspinwall, 2005). Требало би поменути уобичајену реакцију коју имају власници/менаџери МСП: „Заостајем са производњом, клијент није задовољан испоруком, мој асистент је болестан, морао сам синоћ да поправим ону машину, мој најбољи мајстор је јуче изгубио леви прст, [...] тренутно сам превише заузет да бих се бавио квалитетом, здрављем и/или чиме ... Ох, животном средином!“⁵⁹ (H. J. de Vries et al., 2009, стр. 13).

5.4.2. МСП не поседују експертизу из области стандардизације

Иако испитаници тврде да МСП поседују експертизу (из области којом се баве) – власници/менаџери МСП не поседују експертизу из области стандардизације. Притом, власници/менаџери, обично, имају краткорочан поглед на пословање (Stroyan & Brown, 2012) и, уједно, не предвиђају промене у пословном окружењу

⁵⁹ У том смислу, требало би указати на утицај организационе културе на кључне димензије које чине основу сваке иницијативе за бављење квалитетом/стандардизацијом у организацији (видети: Brkić et al., 2020).

(H. J. de Vries et al., 2009). Последично, не изненађује то што власници/менаџери, обично, стандарде описују као „нуžno зло, а не као моћан алат какав они јесу“ (Stroyan & Brown, 2012, стр. 30). Такође, власници/менаџери, обично, описују процес стандардизације као мукотрпан, дуготрајан и недовољно флексибилан (H. J. de Vries et al., 2009). Притом, трошкови учешћа у процесу стандардизације су, обично, виши за МСП (посебно, имајући у виду то што су трошкови фиксни) (Blind & Mangelsdorf, 2016). У поређењу са МСП, велике организације, обично, имају знање, новац и/или људе потребне да се укључе у процес стандардизације (H. J. de Vries et al., 2009) и, обично, имају утврђене процесе и/или процедуре (Blind et al., 2021). Уз то, МСП, обично, не поседују одређену експертизу и/или организациону структуру потребну за укључивање у процес стандардизације (H. J. de Vries et al., 2009). У поређењу са МСП, велике организације, обично, „познају правила игре“ којих власници/менаџери МСП, неретко, нису свесни (Blind et al., 2021). Требало би поменути и то што поједини власници/менаџери МСП, и даље, нису свесни да се могу укључити у процес стандардизације (видети: H. J. de Vries et al., 2009) или „нису довољно мотивисани за овај процес“ (Blind and Drechsler, 2017, стр. 52).

5.4.3. Подршку би требало тражити, најпре, у оквиру организација за стандардизацију

Истраживање је указало на то што су скоро све организације за стандардизацију покренуле иницијативе намењене укључивању МСП у процес стандардизације. У прилог томе говоре иницијативе покренуте од *ISO* (ISO, 2014a), *IEC* (IEC, 2024) и *ITU* организације (ITU, 2024). У прилог томе говоре и иницијативе покренуте од стране *CEN/CENELEC* (CEN/CENELEC, 2024b), *ETSI* организације (ETSI, 2024) – укључујући и иницијативе покренуте од стране Европске комисије (ЕС, 2024). У прилог томе говоре и одређене иницијативе покренуте на националном нивоу^{60, 61} (видети: Stroyan & Brown, 2012, стр. 35 који описују и примере добре праксе).

⁶⁰ Puiu (2020) описује иницијативе покренуте у Румунији.

⁶¹ Vasileva (2020) описује иницијативе покренуте у Бугарској.

Истраживање је показало да би добар уџбеник и/или приручник користио МСП – нарочито, имајући у виду то што су бројни уџбеници и/или приручници написани на кинеском, јапанском, корејском, холандском и/или турском језику (и као такви нису лако доступни); поједини уџбеници и/или приручници из области стандардизације су написани на енглеском језику (и користе се у свету) (видети: Н. Ј. de Vries & Egyedi, 2007). Иако је „овај број данас знатно порастао“ – имајући у виду број људи који се баве стандардизацијом – „ово је тек почетак“ (Н. Ј. de Vries, 2005, стр. 02).

5.4.4. Образовање о стандардизацији

утиче на експертизу из области стандардизације

Истраживање је указало на то што образовање о стандардизацији није довољно – нарочито, имајући у виду оно што се од будућих кадрова очекује на тржишту. Истраживање се може повезати са истраживањем које је изнедрио Blind (2019) који тврди да су универзитети који нуде курсеве из области стандардизације ретки/органичени на одређене техничке области, дисциплине или делатности. Сходно томе, не изненађује то што садржаји из области стандардизације бивају укључени у наставне планове и програме кроз појединачне курсеве, укључујући машинско инжењерство, електротехничко инжењерство, пословање, право и ИТ (Hesser, 2014). Иако испитаници тврде да би наставни планови и/или програми требало да садрже основне информације (и знање) из области стандардизације, Simons (1999, стр. 16) истиче и то што то, тренутно, не би требало да буде циљ, додајући да би, по дипломирању, ови дипломци били „уско специјализовани“, док би „бројне пословне прилике које им се нуде на тржишту биле ограничене“; сходно томе, довољно би било посветити се подизању свести о стандардизацији. Исти аутор истиче иницијативе намењене подизању свести о стандардизацији, (као што је Светски дан стандарда који се обележава 14. октобра сваке године) (Simons, 1999, стр. 16). Имајући у виду то што је циљ свих наведених иницијатива подизање свести о стандардизацији, сасвим је разумљиво то што Mijatović (2019)

поставља питање да ли би образовање (о стандардизацији) требало да има исти циљ.

5.4.5. Експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију пословања МСП

Истраживање је показало да неспособност МСП да примене одређене стандарде – може ограничити могућност МСП да се опробају на међународном тржишту. Истраживање се може повезати са истраживањем које су претходно изнели Blind и Mangelsdorf (2016) који указују на значај који међународни стандарди имају за интернационализацију и/или либерализацију међународне трговине. Истраживање је потврдило да способност да примене међународне стандарде доноси бројне предности укључујући отклањање техничких препрека трговини – и остваривање одрживе конкурентске предности на међународном тржишту. Истраживање се може повезати са истраживањем које су претходно изнели Maskus et al., 2000; Chen et al., 2006; Mangelsdorf et al., 2012; Stroyan & Brown, 2012 и други који тврде да је утицај који међународни стандарди имају на трговину – углавном, позитиван. У исто време, истраживање је потврдило да учешће у процесу стандардизације доноси бројне предности, укључујући умрежавање, прилику да остваре сарадњу, упознају конкуренцију на међународном тржишту итд. Истраживање се може повезати са истраживањем које су претходно изнели Blind et al. (2021, стр. 35) који истичу то што учешће у процесу стандардизације обезбеђује „приступ тржишту и одрживу конкурентску предност на тржишту“ – „било кроз обезбеђен приступ тржишту – и/или обезбеђен удео на тржишту“.

5.5. Закључак

У овом делу докторске дисертације, представљено је квалитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију

МСП. Уз то, квалитативно истраживање је требало да пружи одговор на питање – да ли МСП поседују одређену експертизу из области/делатности којом се баве, односно, да ли МСП поседују одређену експертизу из области стандардизације. Исто тако, истраживање је требало да покаже где би требало тражити подршку – и, потом, укаже на постојеће програме подршке/иницијативе намењене МСП. Истраживање је требало да укаже на значај који образовање о стандардизацији има за изградњу експертизе из области стандардизације и потом, укаже на значај који експертиза из области стандардизације има за интернационализацију МСП.

Истраживање је показало да власници/менаџери поседују одређену експертизу – без експертизе, они не би били у стању да покрену (и уопште успешно наставе) пословање. Иако, МСП поседују одређену експертизу (из области којом се баве) – власници/менаџери МСП не поседују експертизу из области стандардизације. Истраживање је указало на то што су скоро све организације за стандардизацију покренуле иницијативе намењене укључивању МСП у процес стандардизације. Притом, не чуди ни што поједине иницијативе нису, у потпуности, прихваћене – прво, поједине иницијативе су изоловане (нарочито у Европи), обично, крећу „од нуле“ и не узимају у обзир оно што је претходно урађено у том контексту; друго, поједине иницијативе имају циљ да понуде одређене наставне садржаје; и треће, садржаји, иако додају вредност, обично су оријентисани на промоцију (видети: Mijatović, 2020).

Истраживање је указало на то што образовање о стандардизацији није довољно – нарочито, имајући у виду оно што се од будућих кадрова очекује на тржишту. Истраживање је показало да неспособност МСП да примене одређене стандарде – може ограничити могућност МСП да се опробају на међународном тржишту. Истраживање је показало да способност да примене међународне стандарде доноси предности МСП, укључујући отклањање техничких препрека трговини – и остваривање одрживе конкурентске предности на међународном тржишту.

6. ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МСП: ПЕРЦЕПЦИЈА ВЛАСНИКА/МЕНАџЕРА МСП У ЕВРОПИ ⁶²

6.1. Увод

Утицај који међународни стандарди имају на трговину је, углавном, позитиван (Maskus et al., 2000; Chen et al., 2006; Mangelsdorf et al., 2012; Stroyan & Brown, 2012) – стандарди спречавају информациону асиметрију ⁶³ и указују на квалитет ⁶⁴ – што је нарочито, битно за бројне организације које долазе из земаља у развоју (Mangelsdorf et al., 2012). Стандарди, неретко, спречавају препреке трговини јер представљају заједнички језик за потенцијалне пословне (трговинске) партнере (Stroyan & Brown, 2012). Стандарди утичу на смањење трансакционих трошкова ⁶⁵ (Mangelsdorf, 2011) и информационих трошкова ^{66, 67} (Stroyan & Brown, 2012). Уз то, међународни стандарди подстичу масовну производњу/економију обима (Baron & Spulber, 2018), што је, нарочито, битно за организације које одлуче да се

⁶² Објављено: Тошић, В., Мijatовић, И., Марић, М., & Blind, К. (2024). Impact of expertise in standardization on business internationalization. *Applied Economics*, pp. 1-18. DOI: 10.1080/00036846.2024.2385751. (IF 2023 = 1.8; IF 2022 = 2.2; IF 2023 (5 год.) = 2.2; IF 2022 (5. год.) = 2.3; SSCI). [M22].

⁶³ Термин који описује ситуацију у којој произвођачи (или, неретко, продавци) поседују много више информација о производу од купаца; уз то, купци не поседују довољно информација о производу како би могли да направе разлику између производа (само на основу квалитета); у таквој ситуацији, произвођачи производа високог квалитета, обично, бивају приморани да се повуку са тржишта због високе цене (видети: Akerlof, 1970). Акерлоф је, током 2001. године, заједно са својим колегама економистима, освојио Нобелову награду за економију, за истраживање из области информационе асиметрије.

⁶⁴ У том смислу, организације би требало да примене стандарде који указују на квалитет (енг. *quality signal*), при чему организације користе бројне „сигнале“, укључујући цену, назив брeнда или продавнице, трошкове оглашавања, препоруке пријатеља, итд., који показује да су организације (нарочито, организације које долазе из земаља у развоју) способне да превазиђу проблем(е) репутације и остваре конкурентску предност на тржишту (Hudson & Jones, 2003).

⁶⁵ Трансакциони трошкови су „трошкови преласка на нови стандард, производ или мрежу“ (Мијатовић, 2019, стр. 98).

⁶⁶ Информациони трошкови су трошкови прикупљања информација о производу/услугу.

⁶⁷ Трансакциони трошкови, информациони (или трошкови учења) и трошкови лојалности су трошкови замене (енг. *switching costs*) који настају при преласку са једног на други стандард (Мијатовић, 2019, стр. 99).

укључе у процес стандардизације и остваре конкурентску предност на тржишту (видети: Blind et al., 2021).

Swann et al. (1996) описују утицај који национални стандарди имају на трговину – прво, стандарди могу представљати подстицај трговини (нарочито, извозу); и друго, стандарди могу представљати препреку трговини (увозу и/или извозу). Иако национални стандарди могу представљати техничку препреку трговини – Swann (2010) истиче да је утицај који национални стандарди имају на трговину – углавном, позитиван (изузетак су прописи који се односе на пољопривреду). Исти аутор истиче да је утицај који међународни стандарди имају на трговину, углавном, позитиван (изузетак су прописи који се односе на животну средину) (видети: Swann, 2010).

Утицај који национални стандарди имају на трговину може бити негативан (Blind, 2001; Maertens & Swinnen, 2007; Hesser, 2011; Mangelsdorf et al., 2011; 2012) – утицај се односи на националне стандарде донете од стране земље увознице који могу представљати техничку препреку трговини (и то, за земље у развоју) и, последично, могу ограничити и/или чак и онемогућити приступ тржишту (Mangelsdorf et al., 2012). Уз то, национални стандарди донети од стране земље увознице могу утицати на повећање трошкова усклађености (енг *compliance costs*) (Mangelsdorf, 2011). Трошкови усклађености (или трошкови усаглашености)⁶⁸ обухватају: (1) трошкове усаглашавања са захтевима националних стандарда и (2) трошкове оцењивања усаглашености са захтевима националних стандарда (Maskus et al., 2000), при чему су трошкови знатно виши за стране организације (Mangelsdorf, 2011) и, такође, за организације које долазе из земаља у развоју (Maertens & Swinnen, 2007). Трошкови усклађености су, посебно, битни за МСП (Maskus et al., 2000), нарочито, имајући у виду то што трошкови усклађености

⁶⁸ Ови трошкови обухватају трошкове усаглашавања са захтевима стандарда и трошкове оцењивања усаглашености (тј., трошкове испитивања, контролисања и сертификације), због чега би бољи термин био трошкови усаглашености (уместо трошкови усклађености). (видети: Maskus et al., 2000).

могу обесхрабрити бројне организације да интернационализују своје пословање⁶⁹ (Maertens & Swinnen, 2007).

Утицај који стандарди имају на интернационализацију је приказан у Табели 13.

Табела 13. Утицај који стандарди имају на интернационализацију (извор: прилагођено и допуњено на основу Baron & Spulber, 2018; Blind, 2001; Blind et al., 2021; Chen, M. X. et al., 2006; Hesser, 2011; Hudson & Jones, 2003; Maertens & Swinnen, 2007; Mangelsdorf, 2011; Mangelsdorf et al., 2012; Maskus et al., 2000; Stroyan & Brown, 2012; Swann, 2010; Swann et al., 1996)

УТИЦАЈ	АУТОРИ
Стандарди спречавају информациону асиметрију	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
	Baron & Spulber (2018)
Стандарди указују на квалитет	Hudson & Jones (2003)
	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
Стандарди представљају заједнички језик за потенцијалне пословне (трговинске) партнере	Stroyan & Brown (2012)
Стандарди утичу на смањење трансакционих трошкова	Stroyan & Brown (2012)
	Baron & Spulber (2018)
	Blind et al. (2021)
Стандарди утичу на смањење информационих трошкова	Stroyan & Brown (2012)
Стандарди подстичу масовну производњу/економију обима	Maskus et al. (2000)
	Blind (2001)
	Stroyan & Brown (2012)
	Baron & Spulber (2018)
	Blind et al. (2021)
Стандарди обезбеђују конкурентску предност на тржишту	Maskus et al. (2000)
	Blind (2001)
	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
	Stroyan & Brown (2012)

⁶⁹ Сходно томе, не изненађује то што се организације из Кине и САД, неретко, жале на трошкове који проистичу из потребе да буду усклађени са захтевима националних стандарда које доносе земље ЕУ. (видети: Mangelsdorf, 2011).

	Baron & Spulber (2018)
	Blind et al. (2021)
	Swann et al. (1996)
	Blind (2001)
	Swann (2010)
Стандарди могу представљати подстицај трговини	Hesser (2011)
	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
	Stroyan & Brown (2012)
	Swann et al. (1996)
	Maskus et al. (2000)
	Blind (2001)
	Swann (2010)
Стандарди могу представљати техничку препреку трговини	Hesser (2011)
	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
	Stroyan & Brown (2012)
	Baron & Spulber (2018)
Стандарди могу ограничити/онемогућити приступ тржишту	Mangelsdorf et al. (2012)
	Maskus et al. (2000)
	Chen et al. (2006)
Стандарди утичу на повећање трошкова усклађености	Maertens & Swinnen (2007)
	Mangelsdorf (2011)
	Mangelsdorf et al. (2012)
Стандарди могу обесхрабрити организације да интернационализују своје пословање	Maertens & Swinnen (2007)

Учешће у процесу стандардизације доноси бројне предности, нарочито, МСП „која не поседују неопходне ресурсе да уложи у сопствено истраживање и развој“ – те се укључују у процес стандардизације са циљем да те исте ресурсе обезбеде (Blind & Mangelsdorf, 2016, стр. 16). У процесу стандардизације, МСП добијају приступ ресурсима (информацијама/знању) које поседују бројне организације – укључујући велике организације, образовне и/или (не)владине организације – те могу остварити бројне користи од преливених знања (енг. *knowledge spillovers*)

⁷⁰ (Blind & Mangelsdorf, 2012). Уз то, способност МСП да стичу знање у процесу стандардизације зависи од њихове упијајуће способности (енг. *absorptive capacity*)
⁷¹ (Blind et al., 2021). Такође, МСП се, обично, укључују у процес стандардизације како би стекли искуство за интернационализацију или либерализацију трговине
⁷² (Blind & Mangelsdorf, 2012). Уз то, МСП се укључују у процес стандардизације како би брже произвели производе или услуге и/или понудили их на тржишту
⁷³ (Blind & Mangelsdorf, 2016). Исто, МСП се укључују у процес стандардизације како би утицали на спецификације (стандарде) повољне за одређену индустрију (видети: Blind et al., 2017). Уз то, учешће у процесу стандардизације обезбеђује МСП „приступ тржишту“ ⁷⁴ и „одрживу конкурентску предност на тржишту“ ⁷⁵ – „било кроз обезбеђен приступ тржишту и/или обезбеђен удео на тржишту“ (Blind et al., 2021, стр. 35).

Сходно томе, можемо извести следећу општу хипотезу:

X.1. Експертиза из области стандардизације

(компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП.

⁷⁰ Притом, МСП могу непланирано открити информације/знање осталим учесницима у процесу стандардизације што може угрозити позицију/конкурентску предност на тржишту (Blind & Mangelsdorf, 2016). Сходно томе, власници/менаџери МСП који одлуче да се укључе у процес стандардизације морају бити у стању да се са овим проблемом изборе, нпр., утврђивањем стратегије којом могу открити одређене (одабране) информације/знање (видети: Blind et al., 2021).

⁷¹ Имајући у виду то што стицање знања из спољашњих извора може бити мотив МСП да се укључе у процес стандардизације (Narayanan & Chen, 2012), не изненађује што МСП која поседују већу упијајућу способност – пре одлучују да се укључе у процес стандардизације (Blind et al., 2021).

⁷² МСП која немају међународно искуство пре одлучују да се укључе у процес стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2016).

⁷³ Исти аутори истичу да се МСП укључују у процес стандардизације како би остварили доминантни дизајн и/или однели победу у борби стандарда на тржишту (Blind & Mangelsdorf, 2016).

⁷⁴ То се постиже доношењем стандарда који обезбеђују интероперабилност/компатибилност – нпр., стандарди који се односе на телекомуникације, транспорт и информационе технологије (Blind & Mangelsdorf, 2016).

⁷⁵ То се постиже доношењем стандарда који предвиђају будуће проблеме на тржишту – пример је *Universal Mobile Telecommunications Service – UMTS* (Blind & Mangelsdorf, 2016).

Имајући у виду то што експертизу чине компетенције и искуство (поглавље 4.8.)
– у овом делу докторске дисертације – можемо извести следеће посебне хипотезе:

Х.1.1. Компетенције из области
стандардизације утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.1.1. Компетенције у примени
стандарда утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.1.2. Компетенције у развоју
стандарда утичу на интернационализацију МСП.

Х.1.2. Искуство из области
стандардизације утиче на интернационализацију МСП.

Х.1.2.1. Искуство у примени
стандарда утиче на интернационализацију МСП.

Х.1.2.2. Искуство у развоју
стандарда утиче на интернационализацију МСП.

Упркос томе што учешће у процесу стандардизације доноси предности и МСП
– велике организације пре одлучују да се укључе у процес стандардизације
(Blind & Thumm, 2004; Blind, 2006; Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Blind et al., 2021)
– притом, студије показују да су, у процесу стандардизације, и даље, најбројније
велике мултинационалне организације, док интереси МСП бивају запостављени
(Riillo & Jakobs, 2022). Иако, данас, постоје програми подршке намењени МСП –
велике организације пре одлучују да се укључе у процес интернационализације
(Serra et al., 2012; Gashi et al., 2014; Giovanetti et al., 2015; Haddoud et al., 2019; 2021).

Сходно томе, можемо извести следећу општу хипотезу:

Х.2. Величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Уз то, поједине студије показују да организације које долазе из земаља у развоју – углавном, играју пасивну (или маргиналну) улогу у процесу стандардизације (Ernst, 2014; Contreras, 2018; Weitmann, 2018; Seaman, 2020; Schott & Schaefer, 2023) – ИТУ организација истиче „диспаритет у способности земаља у развоју, у односу на развијене земље, да пронађу, примене или утичу на међународне стандарде“ (ITU, 2023). Уз то, студије показују да организације које долазе из земаља у развоју – такође, играју пасивну (маргиналну) улогу у процесу интернационализације (Zhu et al., 2007; Thai & Chong, 2008; Tang, 2011; Nuyen et al., 2013; Mejri et al., 2018).

Сходно томе, можемо извести следећу општу хипотезу:

Х.3. Земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

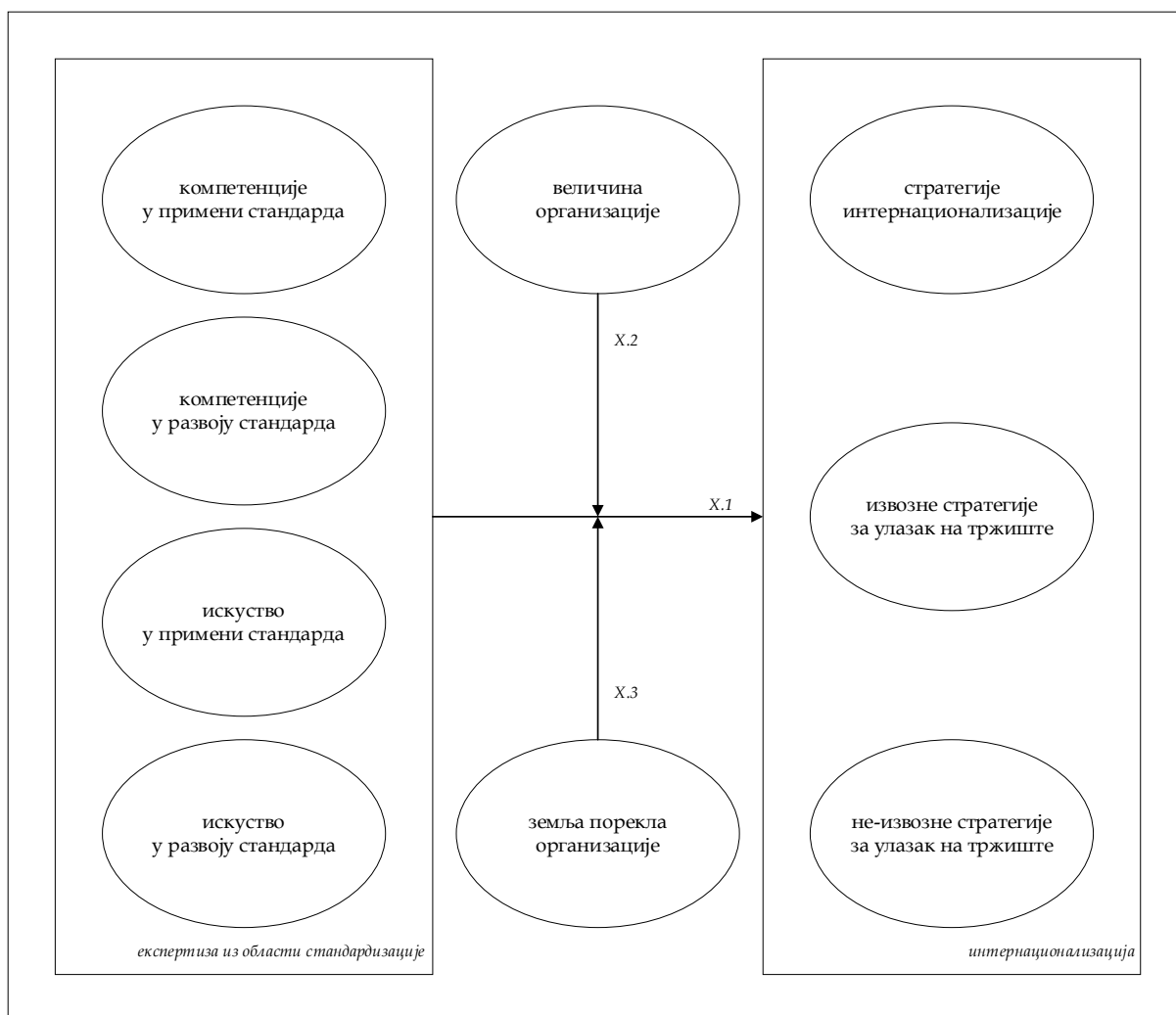
Постављене хипотезе и предложени концептуални модел су дати на Слици 2.

Притом, процес интернационализације је описан, имајући у виду:

- (1) стратегије интернационализације пословања,
- (2) извозне стратегије за улазак на тржиште и
- (3) не-извозне стратегије за улазак на тржиште

– посебно, имајући у виду то што су то кључни чиниоци којима би организације које желе да интернационализују пословање требало да посвете посебну пажњу⁷⁶ (Albaum et al., 2016).

⁷⁶ Истакнути чиниоци представљају најчешће помињане или цитиране чиниоце којима би организације које желе да интернационализују пословање требало да посвете посебну пажњу (видети: Albaum et al., 2016).

Слика 2. Предложени концептуални модел

У овом делу докторске дисертације, приказано је и квантитативно истраживање – које би требало да укаже и на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У овом делу, истраживање би требало да покаже да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП – и на који начин величина организације и земља порекла организације обликују однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

6.2. Методолошки приступ

6.2.1. Пројектовање упитника

Упитник укључује две одвојене целине и 46 појединачних питања:

- (1) Део који описује ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ укључује три целине и 18 појединачних питања:
 - (1.1.) Стратегије интернационализације пословања (шест питања),
 - (1.2.) Извозне стратегије за улазак на тржиште (пет питања) и
 - (1.3.) Не-извозне стратегије за улазак на тржиште (седам питања).

- (2) Део који описује ЕКСПЕРТИЗУ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ укључује две целине и 28 појединачних питања:
 - (2.1.) Искуство из области стандардизације (14 питања) и
 - (2.2.) Компетенције из области стандардизације (14 питања).

Део који описује (1.1.) стратегије интернационализације пословања је преузет из истраживања које су претходно изнели Bilkey и Tesar (1977) и део који описује (1.2.) извозне стратегије и/или (1.3.) не-извозне стратегије за улазак на тржиште прилагођен је и допуњен на основу истраживања које су претходно изнедрили Albaum et al. (2016).

Део који описује (2.1.) искуство из области стандардизације је допуњен на основу истраживања које су, на захтев CEN и CENELEC, изнели H. J. de Vries et al. (2009) и део који описује (2.2.) компетенције из области стандардизације је прилагођен и допуњен на основу истраживања које су, на захтев Европске комисије, изнели Blind и Drechsler (2017).

Упитник је приказан у Прилогу 2.

Питања у упитнику су, у потпуности, преузета из постојеће литературе и/или прилагођена или допуњена на основу сличних питања из постојеће литературе.

Требало би поменути и то што су питања формулисана на следећи начин: „Према Вашим сазнањима, у којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени“ и мерена на десето-степену Ликертовој скали (Likert, 1932). Такође, требало би поменути и то што се Ликертова скала, данас, често, користи – посебно, у образовању, менаџменту, психологији, пословању или маркетингу – у истраживању које има циљ да утврди мишљење испитаника о одређеној теми (Sangthong, 2020). Иако је иницијална Ликертова скала укључивала пет тачака, данас се ова скала користи са различитим бројем опција (понуђених одговора) (видети: Sangthong, 2020).

Иако поједини аутори наводе одређена ограничења у примени Ликертове скале са више тачака (Miller, 1956) или скале са парним бројем понуђених одговора (Colman et al., 1997), Awang et al. (2015) тврди да десето-степен Ликертова скала има задовољавајући учинак у погледу структурног моделовања тј., *SEM* анализе. Поређењем одређених критеријума квалитета и систематске грешке мерења, могу се систематизовати разлози за коришћење десето-ступене Ликертове скале (Taherdoost, 2019):

- › Поузданост: Аутори тврде да се поузданост повећава са повећањем броја опција, иако су резултати слични за скале које имају од седам до десет тачака.
- › Валидност: Аутори тврде да се валидност повећава са повећањем броја опција и да скале које имају шест и више тачака имају већу конвергенту валидност.
- › Преференције испитаника: Полазећи од одређених критеријума, као што су лакоћа употребе, брзина и адекватно исказивање сопствених ставова, исти аутори тврде да су скале од пет, седам и десет тачака највише оцењене у погледу лакоће употребе; са друге стране, у погледу брзине, краће скале су добиле највишу оцену те су најпожељније биле скале са две, три и четири тачке; у поређењу са претходна два критеријума, у погледу адекватног исказивања сопствених ставова, скале са више опција добиле

су највишу оцену; на основу свега наведеног, аутори тврде да испитаници дају предност скалама са десет (затим седам и девет) понуђених одговора.

6.2.2. Прикупљање података

Испитаници су контактирани путем професионалне друштвене мреже *LinkedIn* (*LinkedIn*, 2024). Притом, *LinkedIn* представља професионалну друштвену мрежу – која тренутно броји преко 830 милиона чланова широм света (*LinkedIn*, 2024). У исто време, *LinkedIn* мрежа корисницима пружа могућност да комуницирају, остварују и одржавају професионалне односе, уједно, уче и/или усавршавају се (*Graziano et al.*, 2023). Имајући у виду то што су налог на мрежи и број *LinkedIn* контаката, обично, повезани са највишом позицијом у менаџерској хијерархији (*Davis et al.*, 2020), при чему, не изненађује што запослени на највишој позицији, исто тако, најчешће, први добијају позив да се прикључе професионалној мрежи (*Brenner et al.*, 2020), *LinkedIn* је коришћен за проналажење власника/менаџера МСП.

Уз то, почетно претраживање је извршено за појединачне земље, коришћењем кључних речи: *Owner OR Manager AND Standardization OR Standardisation OR Standards*. Почетно претраживање је изнедрило одређени број *LinkedIn* профила – који укључују неке од наведених кључних речи, било у делу који описује – Образовање (енг. *Education*), Искуство (енг. *Experience*) или Вештине (енг. *Skills*). Детаљним претраживањем оних *LinkedIn* профила које је изнедрило почетно претраживање, одлучено је да неке профиле не би требало узети у разматрање. Примера ради, код неких профила је установљено да се наведене кључне речи односе искључиво на образовање и/или претходно искуство корисника, док садашње искуство (позиција у организацији) није релевантно за тему докторске дисертације. Такође, код неких профила је установљено да је корисник студент (студенткиња) те да се кључне речи односе искључиво на назив студијске групе

⁷⁷, корисник је дуже време незапослен, у пензији је или више није међу живима. Почетно претраживање је изнедрило 10.000 *LinkedIn* корисника којима је послат упитник. У истраживању је учествовало укупно 998 испитаника из 10 земаља (одзив је био 9,98%).

Анонимност и поверљивост испитаника су обезбеђене привилегованим приступом одговорима од стране аутора. Анонимност испитаника је обезбеђена тако што *IP* адресе (адресе са којих су испитаници попуњавали упитник) нису бележене, док је поверљивост испитаника обезбеђена тако што су добијени одговори коришћени искључиво у статистички обрађеном облику, за потребе доказивања постављених хипотеза и остваривања постављених циљева докторске дисертације.

6.2.3. Анализирање података

У овом делу докторске дисертације, коришћено је моделирање структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling – SEM*) које представља статистичку мултиваријациону анализу засновану на принципима факторске анализе (енг. *Factor Analysis*) и вишеструке линеарне регресије (енг. *Multiple Linear Regression – MLR*) која се, данас, неретко, користи за верификацију концептуалних модела. Уз то, факторска анализа би требало да омогући креирање латентних варијабли, док би регресија требало да омогући испитивање међузависности између њих (Kline, 2005). Постоје две врсте анализе: *SEM* анализа заснована на коваријанси (енг. *Covariance-Based SEM – CB-SEM*) оријентисана на параметре и *SEM* анализа парцијалних најмањих квадрата (енг. *Partial-Least Squares SEM – PLS-SEM*) која представља непараметарску верзију *SEM* анализе и заснована је на варијанси (Hair et al., 2021).

⁷⁷ Студенти студијске групе „Менаџмент квалитета и стандардизација“ Факултета организационих наука Универзитета у Београду, обично, наводе пун назив студијске групе на својим *LinkedIn* профилима, те је очекивано то што је претрага изнедрила велики број профила студената.

У овом делу докторске дисертације, примењено је моделирање структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling – SEM*) које је засновано на варијанси (енг. *Partial-Least Squares SEM – PLS-SEM*). Пошто се *PLS-SEM* анализа, данас, често, користи и, постепено, изједначава са традиционалном *CB-SEM* анализом (Ciavolino et al., 2022), извршена је, најпре, *PLS-SEM* анализа на целом узорку и, потом, вишегрупна *PLS-SEM* анализа (енг. *Multi-group PLS-SEM – MG PLS-SEM*) (Matthews, 2017). Обе анализе су извршене коришћењем *SmartPLS* софтвера (видети: GmbH, 2023). У истраживању је извршена анализа од 5.000 понављања, што значи да је од коначног узорка (коначни узорак је обухватио 672 одговора) генерисано и оцењено 5.000 узорака и приказани њихови просечни резултати. Резултати на целом узорку показују да су разлике између оригиналног узорка (пут израчунат на целом узорку) и средње вредности узорка (средња вредност од 5.000 израчунатих путања) минималне ⁷⁸ и да су стандардне девијације ниске.

6.3. Резултати

6.3.1. Опис узорка

Иницијални узорак је укључио 998 одговора иако нису сви одговори коришћени у истраживању. Прво, одбачени су упитници који садрже непотпуне одговоре. Друго, упитници које су попунили запослени у микро предузећу су, такође, одбачени, с обзиром на то што су микро предузећа најмање заступљена у узорку (укупно 55 упитника попуњено је од стране запослених у микро предузећу). Имајући у виду то што примењивање *PLS-SEM* анализе (на тако малом узорку) не би дало поуздане резултате – и то што микро предузећа не припадају МСП – посебно, јер поједини аутори тврде да се микро предузећа и МСП разликују (Gherhes et al., 2016), упитници које су попунили запослени у микро предузећу су, такође, одбачени. Треће, како би тачност и поузданост биле очуване, упитници пристигли из земаља из којих је пристигло мање од 20 одговора су,

⁷⁸ Значај ових путања је мерен коришћењем Т-статистике.

такође, одбачени. Тако, коначни узорак је обухватио укупно 672 одговора који су коришћени у истраживању и то, водећи рачуна о томе да у обзир буду узети одговори пристигли од стране запослених у МСП и/или великој организацији, као и одговори запослених из земаља из којих је пристигло најмање 20 одговора.

Укупно 672 испитаника је учествовало у истраживању, и то 431 (64,1%) мушких и 241 (35,9%) женских испитаника. Уз то, највећи број испитаника је завршио мастер (406 тј., 60,4%) и основне студије (195 тј., 29,0%), док је 33 (4,9%) завршило докторске студије. Исто тако, највећи број испитаника је завршило студије из области техничко-технолошких (484 тј., 72,0%), природно-математичких (95 тј., 14,1%), правно-економских (68 тј., 10,1%) и друштвено-хуманистичких наука (25 тј., 3,7%). Укупно 299 (44,5%) испитаника је стекло образовање о стандардизацији током основних студија, 122 (18,2%) током мастер и 7 (1,0%) током докторских студија. Интересантно је поменути и то што је чак 116 (17,3%) испитаника стекло образовање о стандардизацији током средње школе, као и то што је чак 125 (18,6%) испитаника стекло образовање о стандардизацији на свом радном месту. Сходно томе, може се закључити да је узорак обухватио високо-образоване испитанике који су у одређеном тренутку стекли образовање о стандардизацији – што их чини компетентним да дају одговоре, и, тако, учествују у истраживању.

Посебне карактеристике испитаника су приказане у Табели 14.

Табела 14. Посебне карактеристике испитаника

ПОЛ		
Мушки	431	64,1%
Женски	241	35,9%
НИВО ОБРАЗОВАЊА		
Основна школа	2	0,3%
Средња школа	36	5,4%
Основне студије	195	29,0%
Мастер студије	406	60,4%

Докторске студије	33	4,9%
НАУЧНА ОБЛАСТ		
Друштвено-хуманистичке науке	25	3,7%
Правно-економске науке	68	10,1%
Природно-математичке науке	95	14,1%
Техничко-технолошке науке	484	72,0%
ПОЗИЦИЈА У ОРГАНИЗАЦИЈИ		
генерални / извршни директор (топ менаџмент)	38	5,7%
средњи менаџмент	235	35,0%
члан сектора за маркетинг или односе с јавношћу	13	1,9%
члан правног или сектора за људске ресурсе	3	0,4%
члан сектора за истраживање и развој	19	2,8%
члан сектора за информационе технологије	34	5,1%
члан сектора за менаџмент квалитета/стандардизацију	330	49,1%
ОБРАЗОВАЊЕ О СТАНДАРДИЗАЦИЈИ		
Основна школа	3	0,4%
Средња школа	116	17,3%
Основне студије	299	44,5%
Мастер студије	122	18,2%
Докторске студије	7	1,0%
На свом радном месту	125	18,6%
Укупно:	672	100%

Највећи број испитаника запослен је у великим (59,5%), средњим (25,9%) и малим предузећима (14,6%). Како би посматране групе биле приближно исте величине – запослени у малим и средњим предузећима су посматрани обједињено (МСП). Притом, ова процедура (енг. *level-collapsing*) је уобичајена у статистичкој анализи (Bondell & Reich, 2009). Уз то, највећи број је запослен у организацији која извози 40% и више укупне продаје (414 тј., 61,6%) или извози од 0% до 4% укупне продаје (101 тј., 15,0%) и највећи број испитаника је запослен у организацији која извози на тржиште ЕУ (506 тј., 75,3%), Северне Америке (68 тј., 10,3%) и Источне Азије

(49 тј., 7,3%). Уједно, највећи број испитаника запослен је у приватном сектору (557 тј., 82,9%), 70 (10,4,%) испитаника запослено је у јавном сектору и 45 (6,7%) испитаника запослено је у делимично-јавном тј., делимично-приватном сектору. У исто време, највећи број испитаника је запослен у прерађивачкој индустрији (259 тј., 38,5%), потом, стручној, научној, иновационој или техничкој (85 тј., 12,6%) и услужној индустрији (83 тј., 12,4%). Остале индустрије су заступљене у мањој мери.

Посебне карактеристике организација су приказане у Табели 15.

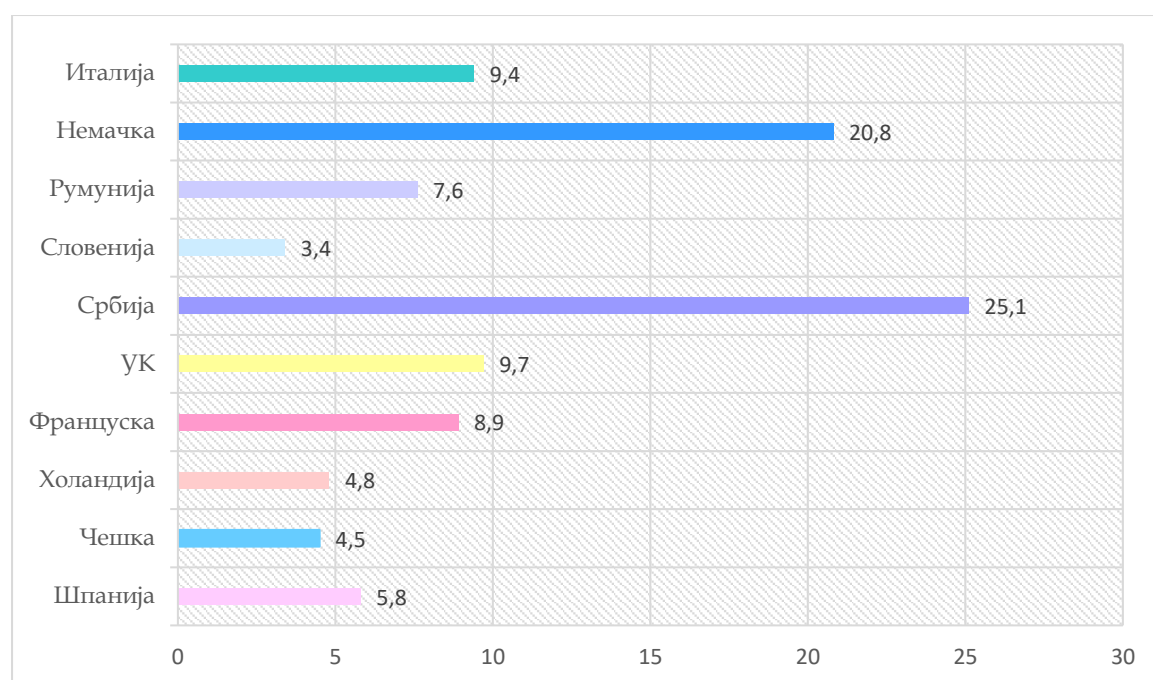
Табела 15. Посебне карактеристике организација

БРОЈ ЗАПОСЛЕНИХ		
10 – 49	98	14,6%
50 – 249	174	25,9%
250 и више	400	59,5%
ПРОЦЕНАТ ПРОИЗВОДА/УСЛУГА НАМЕЊЕН ИЗВОЗУ		
0% до 4%	101	15,0%
5% до 9%	28	4,2%
10% до 19%	59	8,8%
20% до 39%	70	10,4%
40% и више	414	61,6%
ИЗВОЗНО ТРЖИШТЕ		
Источна Азија	49	7,3
Пацифик	3	0,4
Европа	506	75,3
Централна Азија	9	1,3
Латинска Америка	15	2,2
Кариби	0	0,0
Блиски Исток	13	1,9
Северна Африка	5	0,7
Северна Америка	68	10,3

Јужна Азија	2	0,3
Субсахарска Африка	2	0,3
СЕКТОР (ЗАСНОВАНО НА ВЛАСНИШТВУ)		
Јавни	70	10,4%
Приватни	557	82,9%
Делимично јавни (делимично приватни)	45	6,7%
СЕКТОР (ЗАСНОВАНО НА ЕКОНОМСКОЈ АКТИВНОСТИ)		
Пољопривреда, шумарство и рибарство (А)	15	2,2%
Рударство (В)	3	0,4%
Прерађивачка индустрија (С)	259	38,5%
Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација (D)	17	2,5%
Снабдевање водом, управљање отпадним водама и сличне активности (Е)	6	0,9%
Грађевинарство (F)	31	4,6%
Трговина на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала (G)	27	4,0%
Саобраћај и складиштење (H)	25	3,7%
Услуге смештаја и исхране (I)	3	0,4%
Информисање и комуникације (J)	52	7,7%
Финансијске делатности и делатности осигурања (K)	15	2,2%
Пословање некретнинама (L)	1	0,1%
Стручне, научне, иновационе и техничке делатности (M)	85	12,6%
Административне и помоћне услужне делатности (N)	3	0,4%
Јавна управа и одбрана: Обавезно социјално осигурање (O)	6	0,9%
Образовање (P)	18	2,7%
Здравствена и социјална заштита (Q)	19	2,8%
Уметност, забава и рекреација (R)	1	0,1%
Остале услужне делатности (S)	83	12,4%
Делатности домаћинства која производе робу за сопствене потребе (T)	3	0,4%
Делатности екстериторијалних организација и тела (U)	15	2,2%
Укупно:	672	100%

Требало би поменути и то што испитаници послују у десет земаља Европе, и то – Италији (9,4%), Немачкој (20,8%), Румунији (7,6%), Словенији (3,4%), Србији (25,1%), УК (9,7%), Француској (8,9%), Холандији (4,8%), Чешкој (4,5%) и Шпанији (5,8%). По прикупљању одговора од испитаника, исти су подељени у две групе – у зависности од степена развијености стандардизације земље у којој послују. Позивајући се на податке добијене са интернет презентације организације ISO ⁷⁹ – прву групу чине (1) Италија, (2) Немачка, (3) УК, (4) Француска, (5) Холандија и (6) Шпанија, тј., земље које су активне у стандардизацији; другу групу чине (7) Румунија, (8) Словенија, (9) Србија и (10) Чешка, тј., земље које су мање активне у стандардизацији.

Земље порекла испитаника су приказане на Слици 3.

Слика 3. Земље порекла испитаника

⁷⁹ За одређивање степена развијености стандардизације земље у којој организације послују коришћени су подаци добијени са интернет презентације организације ISO: списак пуноправних чланова, њихове активности у раду техничких комитета и председавања (седишта) техничких комитета у оквиру националних организација за стандардизацију); одабране земље нашле су се (2022. год.) у првих десет земаља са списка пуноправних чланова организације ISO који је доступан на следећем линку: <https://www.iso.org/about/members?m=MB>.

6.3.2. Анализа поузданости и валидности

Анализа поузданости пружа увид у то да ли су одговори испитаника конзистентни и слични у добијеним резултатима, док анализа валидности мери степен у којем добијени резултати заправо описују варијаблу коју би требало (Cheung et al., 2023). За анализу поузданости предложених конструката су коришћене две мере, и то: Кронбах алфа (енг. *Cronbach's alpha*) (Cronbach, 1951) и композитна поузданост (енг. *Composite Reliability – CR*) (Bacon et al., 1995). Обе мере имају вредност од 0 до 1 – а што је вредност ближе 1, то је већа валидност посматране скале. Опште је прихваћено да доња граница прихватљивости буде 0,7 (Tavakol & Dennick, 2011). За анализу валидности предложених конструката коришћене су изведена просечна варијанса (енг. *Average Variance Extracted – AVE*) и дискриминантна валидност која се добија путем Форнел-Ларкер критеријума (енг. *Fornell-Larcker Criterion*). Иако изведена просечна варијанса, такође, узима вредности од 0 до 1, прихваћено је да доња граница прихватљивости буде 0,5 (Hair et al., 2010).

Мере коришћене за анализу поузданости и валидности, и то: Кронбах алфа, композитна поузданост, као и изведена просечна варијанса приказане су у Табели 16.

Табела 16. Анализа поузданости: Кронбах алфа, композитна поузданост и изведена просечна варијанса

	Бр. елемената	Кронбах алфа	Композитна поузданост	Изведена просечна варијанса
Компетенције у примени стандарда	5	0,955	0,965	0,850
Компетенције у развоју стандарда	9	0,962	0,968	0,772
Искуство у примени стандарда	7	0,956	0,964	0,793
Искуство у развоју стандарда	7	0,976	0,980	0,874
Стратегије интернац. пословања	6	0,899	0,925	0,674
Извозне стратегије уласка на тржиште	5	0,895	0,922	0,704
Не-извозне стратегије уласка на тржиште	10	0,944	0,952	0,668

Добијене вредности Кронбах алфе се крећу од 0,895 (извозне стратегије) до 0,976 (искуство у развоју стандарда), док се вредности композитне поузданости крећу од 0,922 (извозне стратегије) до 0,980 (искуство у развоју стандарда), што значи да су скале поуздане. Добијене вредности изведене просечне варијансе крећу се од 0,668 (не-извозне стратегије) до 0,874 (искуство у развоју стандарда), што значи да су скале валидне.

Дискриминантна валидност добијена коришћењем Форнел-Ларкеровог критеријума упоређује квадратни корен изведене просечне варијансе (подебљане вредности на дијагонали) и коефицијент корелације између посматране скале са свим преосталим скалама у моделу. Критеријум је такав да би квадратни корен изведене просечне варијансе требало да буде већи од измереног коефицијента корелације, што указује на то да ставке не би требало да се померају на другу скалу. Добијени резултати приказани у Табели 17 показују да је свих седам скала валидно и да не би требало да буде промена на скали.

Табела 17. Дискриминантна валидност добијена коришћењем Форнел-Ларкеровог критеријума

	Компетенције у развоју стандарда	Компетенције у примени стандарда	Искуство у развоју стандарда	Искуство у примени стандарда	Стратегије интернац. пословања	Извозне стратегије уласка на тржиште	Не-извозне стратегије уласка на тржиште
Компетенције у развоју стандарда	0,878						
Компетенције у примени стандарда	0,743	0,922					
Искуство у развоју стандарда	0,745	0,522	0,935				

Искуство у примени стандарда	0,756	0,846	0,573	0,890			
Стратегије интернац. пословања	0,438	0,335	0,441	0,351	0,821		
Извозне стратегије уласка на тржиште	0,271	0,178	0,359	0,158	0,572	0,840	
Не-извозне стратегије уласка на тржиште	0,285	0,162	0,388	0,179	0,426	0,644	0,817

6.3.3. PLS-SEM анализа на целом узорку

С обзиром на то што се *CB-SEM* и *PLS-SEM* анализе значајно разликују у погледу броја различитих мера које се потенцијално користе за оцену квалитета модела (Hair et al., 2019), у докторској дисертацији, коришћене мере су стандардизовани средњи квадратни резидуал (енг. *Standardised Root Mean Square Residual – SRMR*), хи-квадрат статистика (енг. *Chi-square statistics*) и нормирани индекс уклапања (енг. *Normed Fit Index – NFI*).

Мере квалитета предложеног модела су: хи-квадрат статистика износи 5744,170, стандардизовани средњи квадратни резидуал износи 0.102, док нормирани индекс уклапања износи 851. Стандардизовани средњи квадратни резидуал и нормирани индекс уклапања су близу граница, што значи солидно уклапање (Hu & Bentler, 1999).

Детаљни резултати су дати у Табели 18.

Табела 18. PLS-SEM анализа на целом узорку

Конструкт	Предиктор	Ориг. узорак	Ср. вредност узорка	Ст. девијација	T- статистика	R ²
Стратегије интернац. пословања	компетенције у примени стандарда	0,025	0,026	0,069	0,363	0,218
	компетенције у развоју стандарда	0,207	0,208	0,079	2,631***	
	искуство у примени стандарда	0,025	0,025	0,071	0,354	
	искуство у развоју стандарда	0,259	0,259	0,058	4,446***	
	компетенције у примени стандарда	0,083	0,083	0,074	1,126	
	компетенције у развоју стандарда	0,068	0,068	0,074	0,914	
Извозне стратегије уласка на тржиште	искуство у примени стандарда	-0,171	-0,172	0,071	-2,405**	0,132
	искуство у развоју стандарда	0,364	0,365	0,057	6,335***	
	компетенције у примени стандарда	-0,041	-0,042	0,076	-0,549	
Не-извозне стратегије уласка на тржиште	компетенције у развоју стандарда	0,071	0,072	0,067	1,066	0,155
	искуство у примени стандарда	-0,066	-0,066	0,072	-0,908	
	компетенције у примени стандарда	-0,041	-0,042	0,076	-0,549	

искуство у				
развоју	0,394	0,396	0,049	8,111***
стандарда				

НАПОМЕНА: **p<0.05, ***p<0.001

У једначини за конструкт „стратегије интернационализације“, од четири предиктора, само два имају статистички значајан утицај: „компетенције у развоју стандарда“ (са путањом регресије 0,207) и „искуство у развоју стандарда“ (са путањом регресије од 0,259). Ова четири предиктора објашњавају 21,8% варијабилности конструкта „стратегије за улазак на тржиште“. У једначини за конструкт „извозне стратегије за улазак на тржиште“, од четири иницијална предиктора, само два имају статистички значајан утицај: „искуство у примени стандарда“ (са путањом регресије -0,171) и „искуство у развоју стандарда“ (са путањом регресије од 0,364). Ова четири предиктора објашњавају 13,2% варијабилности конструкта „извозне стратегије за улазак на тржиште“. У једначини за конструкт „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“, од четири иницијална предиктора, само један има статистички значајан утицај: „искуство у развоју стандарда“ (са путањом регресије од 0,394). Ова четири предиктора објашњавају 15,5% варијабилности конструкта „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“.

6.3.4. MG PLS-SEM анализа – утицај величине организације

MG PLS-SEM анализа укључује неколико корака. У првом кораку, подаци се деле у групе и модели се оцењују на свакој од креираних група. У следећем кораку, 5.000 подузорака се креира у оквиру сваке групе и анализа се врши на сваком од креираних узорака. Имајући то у виду, у добијеним резултатима се приказују оригинална путања, средња вредност узорка, стандардна девијација и Т-статистика. Овај део резултата се користи за оцену свих модела креираних по групи. Притом, MG PLS-SEM анализа посматра разлике у измереним путањама и проверава да ли су тако уочене разлике статистички значајне (Matthews, 2017). Такође, важно је напоменути и то да MG PLS-SEM анализа само посматра да ли

постоји статистички значајна разлика у вредностима путања, а не и да ли ова разлика постоји у статистичкој значајности путања унутар њихових модела (Matthews, 2017).

Анализа је показала да не постоје статистички значајне разлике у путањама између две посматране групе. Резултати дати у Табели 19 показују неке разлике.

Табела 19. MG PLS-SEM анализа – утицај величине организације

Конструкт	Предиктор	Ориг. (B)	Ориг. (МСП)	T- вредност (B)	T- вредност (МСП)	R2 (B)	R2 (МСП)
Стратегије интернац. пословања	компетенције						
	у примени стандарда	0,052	0,004	0,582	0,035		
	компетенције						
	у развоју стандарда	0,187	0,229	1,782	1,856		
	искуство у примени стандарда	0,05	-0,008	0,520	-0,075	0,252	0,189
	искуство у развоју стандарда	0,265	0,245	3,411***	2,624***		
Извозне стратегije уласка на тржиште	компетенције						
	у примени стандарда	0,121	0,035	1,229	0,305		
	компетенције						
	у развоју стандарда	0,137	0,019	1,317	0,184	0,137	0,131
	искуство у примени стандарда	-0,194	-0,156	-2,165**	-1,274		
	искуство у развоју стандарда	0,295	0,401	3,742***	4,866***		

		компетенције					
		у примени	0,133	0,014	1,364	0,145	
		стандарда					
		компетенције					
Не-извозне стратегије уласка на тржиште	у развоју	-0,135	0,022	-1,484	0,173		
	стандарда					0,175	0,135
	искуство у						
	примени	0,358	0,402	4,940***	5,837***		
		стандарда					
		искуство у					
		развоју	0,052	-0,179	0,495	-1,653	
		стандарда					

НАПОМЕНА: В – велике организације; МСП – мала и средња предузећа;

У једначинама за конструкт „стратегије интернационализације“, нема разлике између једначина за велике организације и МСП. У обе једначине, „искуство у развоју стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док „компетенције у примени стандарда“, „компетенције у развоју стандарда“ и „искуство у примени стандарда“ нису статистички значајни предиктори. Притом, ова четири предиктора објашњавају 25,2% варијабилности конструкта „стратегије за улазак на тржиште“ унутар великих организација и 18,9% варијабилности конструкта „стратегије за улазак на тржиште“ унутар МСП. Такође, може се приметити мала разлика између вредности R^2 , с обзиром на то да вредност R^2 за велике организације износи 0,252 и вредност R^2 за МСП износи 0,189.

У једначинама за конструкт „извозне стратегије за улазак на тржиште“, постоје разлике између великих организација и МСП. У обе једначине, „искуство у развоју стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док „компетенције у примени стандарда“ и „компетенције у развоју стандарда“ нису статистички значајни предиктори. Заправо, разлика постоји код предиктора „искуство у примени стандарда“ који је статистички значајан предиктор у великим организацијама, док није значајан предиктор у МСП.

Притом, ова четири предиктора објашњавају 13,7% варијабилности конструкта „извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар великих организација и 13,1% варијабилности конструкта „извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар МСП. Вредност R^2 за велике организације износи 0,137 и вредност R^2 за МСП износи 0,131.

У једначинама за конструкт „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“, нема разлике између једначина за велике организације и МСП. У обе једначине, „искуство у примени стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док „компетенције у примени стандарда“, „компетенције у развоју стандарда“ и „искуство у развоју стандарда“ нису статистички значајни предиктори. Притом, ова четири предиктора објашњавају 17,5% варијабилности конструкта „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар великих организација и 13,5% варијабилности конструкта „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар МСП. Вредност R^2 за велике износи 0,175 и вредност R^2 за МСП износи 0,135.

6.3.5. MG PLS-SEM анализа – утицај земље порекла организације

У овом случају, откривене су две статистички значајне путање. Прва се односи на утицај конструкта „компетенције у примени стандарда“ на „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“ ($p=0.012$). У моделу за земље активне у стандардизацији, овај пут је позитиван и није статистички значајан, док, у моделу за мање активне земље, овај пут је негативан и статистички значајан. Други пут се односи на утицај конструкта „искуство у примени стандарда“ на „не-извозне стратегије улазак на тржиште“ ($p=0.003$). У моделу за активне земље, овај пут је негативан и статистички је значајан, у моделу за мање активне земље, овај пут је позитиван и није статистички значајан. Резултати у Табели 20 показују неке разлике.

Табела 20. MG PLS-SEM анализа – утицај земље порекла

Конструкт	Предиктор	Ориг. (A)	Ориг. (MA)	T- вредност (A)	T- вредност (MA)	R2 (A)	R2 (MA)
Стратегије уласка на тржиште	компетенције у примени стандарда	-0.029	0.088	-0.338	0.766	0.251	0.145
	компетенције у развоју стандарда	0.151	0.260	1.465	2.187		
	искуство у примени стандарда	0.103	-0.075	1.082	-0.685		
	искуство у развоју стандарда	0.312	0.218	4.041***	2.387**		
	компетенције у примени стандарда	0.074	0.118	0.762	1.02		
Извозне стратегије уласка на тржиште	компетенције у развоју стандарда	0.109	0.043	1.013	0.421	0.135	0.198
	искуство у примени стандарда	-0.220	-0.154	-2.414**	-1.283		
	искуство у развоју стандарда	0.359	0.368	4.371***	4.544***		
	компетенције у примени стандарда	0.108	-0.265	1.09	-2.503**		
Не-извозне стратегије уласка на тржиште	компетенције у развоју стандарда	0.143	0.041	1.426	0.475	0.169	0.170

искуство у примени стандарда	-0.257	0.194	-2.956***	1.720
искуство у развоју стандарда	0.376	0.385	4.711***	6.091***

НАПОМЕНА: А – активне земље; МА – мање активне земље;

У једначинама за конструкт „стратегије интернационализације“, нема разлике између једначина за организације из земаља активних у стандардизацији и мање активних земаља. У обе једначине, „искуство у развоју стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док „компетенције у примени стандарда“, „компетенције у развоју стандарда“ и „искуство у примени стандарда“ нису статистички значајни предиктори. Притом, ова четири предиктора објашњавају 25,1% варијабилности конструкта „стратегије за улазак на тржиште“ унутар организација из земаља активних у стандардизацији и 14,5% варијабилности конструкта „стратегије за улазак на тржиште“ унутар мање активних земаља. Вредност R^2 за организације из земаља активних у стандардизацији износи 0,251, и вредност R^2 за организације из земаља мање активних у стандардизацији износи 0,145.

У једначинама за конструкт „извозне стратегије за улазак на тржиште“, постоје разлике између једначина за организације из активних и мање активних земаља. У обе једначине, „искуство у развоју стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док конструкти „компетенције у примени стандарда“ и „компетенције у развоју стандарда“ нису статистички значајни предиктори. Разлика постоји код предиктора „искуство у примени стандарда“ који је статистички значајан предиктор за организације из земаља активних у стандардизацији, док није статистички значајан предиктор за организације из мање активних земаља. Притом, ова четири предиктора објашњавају 13,5% варијабилности конструкта „извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар организација из земаља активних у стандардизацији и 19,8% варијабилности

конструкта „извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар мање активних земаља. Вредност R^2 за организације из земаља активних у стандардизацији износи 0,135 и вредност R^2 за организације из мање активних земаља износи 0,198.

У једначинама за конструкт „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“, постоје разлике између једначина за организације из активних земаља и мање активних земаља. У обе једначине, „искуство у развоју стандарда“ је позитиван статистички значајан предиктор, док „компетенције у развоју стандарда“ није статистички значајан предиктор. Разлика постоји код предиктора „компетенције у примени стандарда“ који је статистички значајан предиктор за организације из мање активних земаља, док није статистички значајан предиктор за организације из активних земаља. Разлика постоји за предиктор „искуство у примени стандарда“ који је статистички значајан предиктор за организације из активних земаља, док није статистички значајан предиктор за организације из мање активних земаља. Притом, ова четири предиктора објашњавају 16,9% варијабилности конструкта „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар организација из земаља активних у стандардизацији и 17,0% варијабилности конструкта „не-извозне стратегије за улазак на тржиште“ унутар мање активних земаља. Уочене вредности R^2 су скоро исте, с обзиром на то да вредност R^2 за организације из земаља активних у стандардизацији износи 0,169 и вредност R^2 за организације из земаља мање активних у стандардизацији износи 0,170.

6.4. Дискусија

6.4.1. Експертиза из области стандардизације

(компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП

Сprovedено истраживање је показало да експертиза из области стандардизације (компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП у Европи (Х.1.)

– и то, (X.1.1.2.) компетенције у развоју и (X.1.2.2.) искуство у развоју стандарда праве разлику. То значи да што су организације компетентније и искусније у развоју стандарда, њихове стратегије интернационализације биће напредније. Истраживање није показало да (X.1.1.1.) компетенције у примени стандарда и (X.1.2.1.) искуство у примени стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је показало да пуко примењивање стандарда није (увек) довољно – оно што утиче на интернационализацију је учешће у процесу стандардизације. Имајући у виду то што учешће у процесу стандардизације носи предности МСП – обезбеђује приступ тржишту и одрживу конкурентску предност на тржишту – „било кроз обезбеђен приступ тржишту и/или обезбеђен удео на тржишту“ (Blind et al., 2021, стр. 35), истраживање је потврдило да би власници/менаџери МСП требало да подстичу запослене да узму учешће у процесу стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Wiegmann et al., 2017, 2022; Blind et al., 2021, 2022). Исто тако, имајући у виду што организације које немају међународно искуство – пре бирају да се укључе у процес стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2016) – учешће у процесу стандардизације може бити подстицај интернационализацији МСП.

Ако посматрамо извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (X.1.) – (X.1.2.1.) искуство у примени стандарда и (X.1.2.2.) искуство у развоју стандарда праве разлику. Истраживање је показало да организације искусније у примени стандарда мање користе извозне стратегије; исто тако, организације искусније у развоју стандарда више користе извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање није показало да (X.1.1.1.) компетенције у примени и (X.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је потврдило да „бити компетентан није довољно“ (Herling, 2000). У том смислу, термин „компетентност“ указује на то што су појединци способни да ураде нешто задовољавајуће, не нужно изванредно или чак добро, него нешто задовољавајуће у контексту учинка који је најмањи прихватљив за организацију; – притом, имајући у виду неизбежност брзих промена унутар организације –

„оно што је организацији потребно нису само компетентни појединци који су способни да ураде нешто задовољавајуће, него појединци који су изванредни“ (Herling, 2000, стр. 09), а „изванредни учинак је карактеристика експертизе“ (Herling & Provo, 2000, стр. 05).

Ако посматрамо не-извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (Х.1.) – притом, претходно (Х.1.2.2.) искуство у развоју стандарда прави разлику. Истраживање је показало да организације искусније у развоју стандарда више користе не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање није показало да (Х.1.1.1.) компетенције у примени, (Х.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда и (Х.1.2.1.) искуство у примени стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је потврдило да је искуство (не компетенције) критични фактор успеха. Иако не изненађује то што они који се баве стандардизацијом морају поседовати одређене компетенције, они, такође, морају поседовати и одређено „искуство које описује њихове особине, [...] укључујући психолошку стабилност, стрпљење или истрајност које су кључне за активно бављење стандардизацијом“ (Simons, 1999, стр. 16).

6.4.2. Величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Сprovedено истраживање је показало да експертиза из области стандардизације (компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП у Европи (Х.1.) – при чему, претходно (Х.1.2.2.) искуство у развоју стандарда прави разлику. Истраживање је показало да што су организације (велике и МСП) искусније у развоју стандарда, њихове стратегије интернационализације биће напредније. Истраживање није показало да (Х.1.1.1.) компетенције у примени, (Х.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда и (Х.1.2.1.) искуство у примени стандарда утичу на интернационализацију МСП. Иако је преглед литературе изнедрио озбиљне препреке које спречавају МСП да се укључе у процес стандардизације

(H. J. de Vries et al., 2009, стр. 11-12), истраживање то, у потпуности, не потврђује. При чему, Blind и Mangelsdorf (2016, стр. 16) то објашњавају, истичући то што утицај величине организације, у том смислу, може бити чак и контрадикторан. Иако велике организације пре одлучују да се укључе у процес стандардизације (Blind & Thumm, 2004; Blind, 2006; Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Blind et al., 2021) – велике организације, обично, имају утврђену хијерархију или бирократију – што може довести до ситуације у којој су велике организације мање ефикасне од МСП; исто тако, имајући у виду то што учешће у процесу стандардизације, обично, представља дугорочну стратешку одлуку за организације, организације које су оствариле доминантни дизајн или доминантну позицију на тржишту неће бити мотивисане да учествују у процесу стандардизације као организације које нису оствариле доминантни дизајн или доминантну позицију на тржишту (видети: Blind et al., 2021). Имајући у виду то што велике организације, неретко, имају тенденцију да не подрже укључивање МСП у процес стандардизације (Blind et al., 2021), не изненађује то што су, у процесу стандардизације, и даље, најбројније велике организације, при чему, интереси МСП, бивају запостављени (Riillo & Jakobs, 2022).

Ако посматрамо извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (X.1.) – при чему, (X.1.2.1.) искуство у примени и (X.1.2.2.) искуство у развоју стандарда праве разлику. Истраживање је показало да организације (велике и МСП) искусније у развоју стандарда више користе извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је потврдило да што су велике организације искусније у примени стандарда, то ће оне мање користити извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање није показало да (X.1.1.1.) компетенције у примени и (X.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је потврдило да компетенције из области стандардизације нису довољне. Имајући у виду таксономију коју је, још 1995. године, успоставио Swanson (1995), може се закључити да се компетенције (знање и вештине) потребне за одржавање система, значајно разликују од експертизе потребне за

(промену и) побољшавање система; и да би се прилагодили брзим променама, запослени морају остварити изванредан (не само најмањи прихватљив) учинак, што значи да је експертиза (не само компетентност) кључни фактор успеха (Herling, 2000).

Ако посматрамо не-извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (Х.1.) – и то, претходно (Х.1.2.1.) искуство у примени стандарда прави разлику. Истраживање је показало да организације (велике и МСП) искусније у примени стандарда више користе не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање није показало да (Х.1.1.1.) компетенције у примени стандарда, (Х.1.1.2.) компетенције у развоју и (Х.1.2.2.) искуство у развоју стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је потврдило оно што су изнедрили Slob и de Vries (2002) који истичу то што би стандардизацију требало изједначити са менаџментом знања у којем се тацитно знање трансформише у експлицитно. Исто тако, истраживање је потврдило оно што су, у свом истраживању, изнели Abdelkafi et al. (2021) који истичу то што стандарди представљају кодификацију знања или најбољи извор за стицање знања из спољашњих извора организације те не изненађује то што је искуство у примени стандарда оно што прави разлику.

6.4.3. Земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП

Сprovedено истраживање је показало да експертиза из области стандардизације (компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП у Европи (Х.1.) – при чему, претходно (Х.1.2.2.) искуство у развоју стандарда прави разлику. Истраживање је показало да што су организације искусније у развоју стандарда, њихове стратегије интернационализације биће напредније, при чему се исто односи на организације које долазе из активних земаља и мање активних земаља. Истраживање није показало да (Х.1.1.1.) компетенције у примени, (Х.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда и (Х.1.2.1.) искуство у примени стандарда

утичу на интернационализацију МСП. Сходно томе, власници/менаџери би требало да подстичу своје запослене да узму учешће у процесу стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Wiegmann et al., 2017, 2022; Blind et al., 2021, 2022).

Ако посматрамо извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (X.1.) – (X.1.2.1.) искуство у примени стандарда и (X.1.2.2.) искуство у развоју стандарда праве разлику. Истраживање је показало да организације искусније у развоју стандарда више користе извозне стратегије за улазак на тржиште, при чему се исто односи на организације из активних земаља и мање активних земаља. Истраживање је показало да што су организације из активних земаља искусније у примени стандарда, то ће оне мање користити извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање није показало да (X.1.1.1.) компетенције у примени и (X.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда утичу на интернационализацију МСП. Иако не чуди то што организације које долазе из земаља у развоју, и данас – углавном, играју пасивну и/или маргиналну улогу у процесу стандардизације (Ernst, 2014; Contreras, 2018; Weitmann, 2018; Seaman, 2020; Schott & Schaefer, 2023) – организације би требало да примене стандарде који, уједно указују на квалитет и који показују да су организације способне да превазиђу проблем(е) репутације (Mangelsdorf et al., 2012). Требало би поменути то што организације пре бирају међународне стандарде јер они указују на квалитет на међународном тржишту (Mangelsdorf, 2011). Уз то, организације би требало да користе и сертификацију – што је нарочито, битно за бројне организације које долазе из земаља у развоју (видети: Riillo et al., 2022).

Ако посматрамо не-извозне стратегије, истраживање је показало да експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП у Европи (X.1.) – и то, (X.1.1.1.) компетенције у примени и (X.1.2.1.) искуство у примени праве разлику. Истраживање је показало организације из мање активних земаља (најчешће, из земаља у развоју) које поседују компетенције у примени стандарда мање користе не-извозне стратегије; такође, организације из активних земаља

(најчешће, из развијених земаља) које поседују искуство у примени стандарда мање користе не-извозне/више користе извозне стратегије за улазак на тржиште – исто тако, истраживање је показало да (X.1.2.2.) искуство у развоју стандарда прави разлику. Истраживање је показало да организације искусније у развоју стандарда више користе не-извозне стратегије за улазак на тржиште, при чему се исто односи на организације из активних земаља и мање активних земаља. Истраживање није показало да (X.1.1.2.) компетенције у развоју стандарда утичу на интернационализацију МСП. Истраживање је, још једном, указало на то што би организације требало да примене стандарде који, уједно указују на квалитет и који показују да су организације способне да превазиђу проблем(е) репутације (Mangelsdorf et al., 2012).

6.5. Закључак

У овом делу докторске дисертације, приказано је квантитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У овом делу, истраживање је требало да покаже да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП – и на који начин величина организације и земља порекла организације обликују однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Претходно истраживање је показало да експертиза из области стандардизације (компетенције и/или искуство) утиче на интернационализацију МСП у Европи. Истраживање је показало да пуко примењивање стандарда није (увек) довољно – оно што утиче на интернационализацију је учешће у процесу стандардизације. Уз то, истраживање је показало да компетенције из области стандардизације нису (увек) довољне – оно што утиче на интернационализацију МСП је искуство – при чему, организације искусније у примени стандарда мање користе извозне стратегије за улазак на тржиште; исто тако, организације искусније у развоју

стандарда више користе извозне (и не-извозне) стратегије за улазак на тржиште. У том смислу, термин „компетентност“ указује на то што су појединци способни да ураде нешто задовољавајуће, не нужно изванредно или чак добро, него нешто задовољавајуће у контексту учинка који је најмањи прихватљив за организацију; – притом, имајући у виду неизбежност брзих промена унутар организације – „оно што је организацији потребно нису само компетентни појединци који су способни да ураде нешто задовољавајуће, него појединци који су изванредни“ (Herling, 2000, стр. 09), а „изванредни учинак је карактеристика експертизе“ (Herling & Provo, 2000, стр. 05).

У исто време, истраживање је показало да величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП – при чему, организације (велике и МСП) искусније у развоју стандарда више користе извозне стратегије за улазак на тржиште и организације (велике и МСП) искусније у примени стандарда више користе не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је потврдило да што су велике организације искусније у примени стандарда, то ће организације мање користити извозне стратегије за улазак на тржиште.

У исто време, истраживање је показало да земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП – при чему, организације које долазе из активних и мање активних земаља искусније у развоју стандарда, више користе извозне и не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је показало да организације из активних земаља искусније у примени стандарда, мање користе извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је показало да организације из мање активних земаља (најчешће, из земаља у развоју) које поседују компетенције у примени стандарда мање користе не-извозне стратегије; такође, организације из активних земаља (најчешће, из развијених земаља) које поседују искуство у примени стандарда мање користе не-извозне, тј., више користе извозне стратегије за улазак на тржиште.

7. ЗАКЉУЧАК

У докторској дисертацији, приказане су две посебне, узајамно повезане целине – при чему су, уз две посебно приказане целине, приказани и посебни закључци. У овом делу докторске дисертације, посебни закључци су приказани обједињено – како би били изнети општи закључци, основни научни и стручни доприноси, потенцијално ограничење које је потребно превазићи у будућем истраживању, укључујући препоруке за будуће истраживање које би ограничење превазишло.

Општи циљ докторске дисертације укључује потпуније разумевање узајамних односа између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Посебни циљеви укључују:

- (1) утврђивање да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП;
- (2) утврђивање да ли (и на који начин) величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП; и
- (3) утврђивање да ли (и на који начин) земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Како би циљеви докторске дисертације били остварени и хипотезе потврђене или оповргнуте, у докторској дисертацији су коришћене следеће опште методе – методе индукције/дедукције, методе анализе/синтезе, методе дескрипције, методе компарације, методе компилације, методе мерења и методе моделовања. Поред општих, у докторској дисертацији су коришћене следеће посебне методе:

- I. Методе коришћене за прикупљање података које се заснивају на:
- (1) полу-структурисаном интервјуу путем е-поште који је коришћен са циљем да се утврди мишљење експерата из области стандардизације о постојању експертизе (из области стандардизације) у МСП, значају експертизе из области стандардизације и/или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП; интервју је коришћен као полазна основа за израду упитника.
 - (2) упитнику који је коришћен са циљем да се утврди мишљење власника/менаџера МСП у Европи о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП.
- II. Методе коришћене за анализирање података које се заснивају на:
- (1) анализирању садржаја и техници критичних инцидената и
 - (2) моделирању структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling – SEM*) које представља статистичку мултиваријациону анализу засновану на принципима факторске анализе (енг. *Factor Analysis*) и вишеструке линеарне регресије (енг. *Multiple Linear Regression – MLR*); извршена је, најпре, SEM анализа парцијалних најмањих квадрата (енг. *Partial-Least Squares SEM – PLS-SEM*) на целом узорку и, потом, вишегрупна PLS-SEM анализа (енг. *Multi-group PLS-SEM – MG PLS-SEM*); обе су извршене коришћењем *SmartPLS* софтвера (GmbH, 2023).

Теоријско истраживање укључује преглед постојеће литературе, коришћењем следећих кључних речи: *Small and Medium-sized Enterprises OR Small Enterprises OR SMEs OR Small Business AND Standards OR Standardisation OR Standardization AND Business Internationalisation OR Business Internationalization OR International Business*. Притом, претражене су базе *Google Scholar*, *SCOPUS* и/или *Web of Science (WoS)* и изабрани радови, потом, уčitани на *Mendelay* софтвер за цитирање литературе.

У првом делу докторске дисертације, приказано је и квалитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП. Уз то, квалитативно истраживање је требало да пружи одговор на питање – да ли МСП поседују одређену експертизу из области/делатности којом се баве, односно, да ли МСП поседују одређену експертизу из области стандардизације. Исто тако, истраживање је требало да покаже где би требало тражити подршку – и, потом, укаже на постојеће програме подршке/иницијативе намењене МСП. Истраживање је требало да укаже на значај који образовање о стандардизацији има за изградњу експертизе из области стандардизације и потом, укаже на значај који експертиза из области стандардизације има за интернационализацију МСП.

У извршеном истраживању је учествовало укупно 28 испитаника из 14 земаља (одзив је био 46,6%). Уз то, највећи број испитаника су наставници који предају стандардизацију и учествују у раду одређених организација за стандардизацију (12 тј., 42,9%), запослени у организацији за стандардизацију (10 тј., 35,7%) и/или запослени у пословној организацији задужени за стандардизацију (6 тј., 21,4%). Највећи број испитаника оцењује компетенције из области стандардизације оценом 8 (11 тј., 39,3%), оценом 9 (8 тј., 28,6%), оценом 7 (5 тј., 17,9%) и оценом 10 (4 тј., 14,3%). Интересантно је то што 15 (53,6%) испитаника има преко 10 година искуства из области стандардизације, девет (32,1%) има преко 20 година искуства и укупно четири (14,3%) испитаника има преко 30 година искуства из области стандардизације. Узорак је обухватио експерте из области стандардизације који (на основу дефиниције експертизе дате у поглављу 4.8. докторске дисертације) поседују компетенције из области стандардизације (према сопственој процени) и, исто тако, поседују и најмање 10 година искуства из области стандардизације. Испитаници послују у 14 земаља, и то Белгији (2 тј., 7,1%), Бугарској (3 тј., 10,7%), Канади (1 тј., 3,6%), Кини (1 тј., 3,6%), Француској (2 тј., 7,1%), Италији (1 тј., 3,6%), Јапану (1 тј., 3,6%), Литванији (1 тј., 3,6%), Холандији (2 тј., 7,1%), Србији (7 тј.,

25,0%), Словачкој (1 тј., 3,6%), Шпанији (1 тј., 3,6%), Швајцарској (3 тј., 10,7%), УК (1 тј., 3,6%) и САД (1 тј., 3,6%).

Истраживање је показало да власници/менаџери поседују одређену експертизу – без експертизе, они не би били у стању да покрену (и уопште успешно наставе) пословање. Иако, МСП поседују одређену експертизу (из области којом се баве) – власници/менаџери МСП не поседују експертизу из области стандардизације. Истраживање је указало на то што су скоро све организације за стандардизацију покренуле иницијативе намењене укључивању МСП у процес стандардизације. Истраживање је указало на то што образовање о стандардизацији није довољно – нарочито, имајући у виду оно што се од будућих кадрова очекује на тржишту. Истраживање је показало да неспособност МСП да примене одређене стандарде – може ограничити могућност МСП да се опробају на међународном тржишту. Истраживање је показало да способност да примене међународне стандарде доноси предности МСП, укључујући отклањање техничких препрека трговини – и остваривање одрживе конкурентске предности на међународном тржишту. Исто тако, истраживање је потврдило и да учешће у процесу стандардизације доноси предности МСП, укључујући умрежавање на међународном тржишту, прилику да остваре сарадњу, упознају конкуренцију на међународном тржишту итд.

У другом делу докторске дисертације, приказано је квантитативно истраживање – које је имало циљ да укаже на мишљење власника/менаџера МСП у Европи – о значају експертизе из области стандардизације за интернационализацију МСП. У овом делу, истраживање је требало да покаже да ли (и на који начин) експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП – и на који начин величина организације и земља порекла организације обликују однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Упитник је обухватио две целине, а питања су формулисана на следећи начин: „Према Вашим сазнањима, у којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени“ и мерена на десето-степену Ликертовој скали (Likert, 1932). Такође, требало би поменути и то што се Ликертова скала, данас, често, користи – посебно, у образовању, менаџменту, психологији, пословању или маркетингу – у истраживању које има циљ да утврди мишљење испитаника о одређеној теми (Sangthong, 2020). Иако аутори истичу ограничења у примени Ликертове скале са више тачака (Miller, 1956) или скале са парним бројем понуђених одговора (Colman et al., 1997), Awang et al. (2015) тврди да десето-степен Ликертова скала има задовољавајући утицај у погледу структурног моделовања тј., SEM анализе.

Испитаници су контактирани путем професионалне друштвене мреже *LinkedIn* (LinkedIn, 2024). Притом, *LinkedIn* представља професионалну друштвену мрежу – која тренутно броји преко 830 милиона чланова широм света (LinkedIn, 2024). У исто време, *LinkedIn* мрежа корисницима пружа могућност да комуницирају, остварују и одржавају професионалне односе, уједно, уче и/или усавршавају се (Graziano et al., 2023). Имајући у виду то што су налог на мрежи и број *LinkedIn* контаката, обично, повезани са највишом позицијом у менаџерској хијерархији (Davis et al., 2020), при чему, не изненађује што запослени на највишој позицији, исто тако, најчешће, први добијају позив да се прикључе професионалној мрежи (Brenner et al., 2020), *LinkedIn* је коришћен за проналажење власника/менаџера МСП. Почетно претраживање је извршено за појединачне земље, коришћењем кључних речи: *Owner OR Manager AND Standardization OR Standardisation OR Standards*. Почетно претраживање је изнедрило одређени број *LinkedIn* профила – који укључују неке од наведених кључних речи, било у делу који описује – образовање (енг. *Education*), Искуство (енг. *Experience*) или Вештине (енг. *Skills*). Почетно претраживање је изнедрило 10.000 *LinkedIn* корисника којима је послат упитник. У истраживању је учествовало укупно 998 испитаника из 10 земаља (одзив је био 9,98%).

У овом делу докторске дисертације, примењено је моделирање структурних једначина (енг. *Structural Equation Modelling – SEM*) које је засновано на варијанси (енг. *Partial-Least Squares SEM – PLS-SEM*). Пошто се *PLS-SEM* анализа, данас, често, користи и, постепено, изједначава са традиционалном *CB-SEM* анализом (Ciavolino et al., 2022), извршена је, најпре, *PLS-SEM* анализа на целом узорку и, потом, вишегрупна *PLS-SEM* анализа (енг. *Multi-group PLS-SEM – MG PLS-SEM*) (Matthews, 2017). Обе анализе су извршене коришћењем *SmartPLS* софтвера (видети: GmbH, 2023).

Иницијални узорак је укључио 998 одговора иако нису сви одговори коришћени у истраживању. Прво, одбачени су упитници који садрже непотпуне одговоре. Друго, упитници које су попунили запослени у микро предузећу су, такође, одбачени, с обзиром на то што су микро предузећа најмање заступљена у узорку (укупно 55 упитника попуњено је од стране запослених у микро предузећу). Имајући у виду то што примењивање *PLS-SEM* анализе (на тако малом узорку) не би дало поуздане резултате – и то што микро предузећа не припадају МСП – посебно, јер поједини аутори тврде да се микро предузећа и МСП разликују (Gherhes et al., 2016), упитници које су попунили запослени у микро предузећу су, такође, одбачени. Треће, како би тачност и поузданост биле очуване, упитници пристигли из земаља из којих је пристигло мање од 20 одговора су, такође, одбачени. Тако, коначни узорак је обухватио укупно 672 одговора који су коришћени у истраживању и то, водећи рачуна о томе да у обзир буду узети одговори пристигли од стране запослених у МСП (и/или великој организацији), као и одговори запослених из земаља из којих је пристигло најмање 20 одговора.

Укупно 672 испитаника је учествовало у истраживању, и то 431 (64,1%) мушких и 241 (35,9%) женских испитаника. Уз то, највећи број испитаника је завршио мастер (406 тј., 60,4%) и основне студије (195 тј., 29,0%), док је 33 (4,9%) завршило докторске студије. Исто тако, највећи број испитаника је завршило студије из области техничко-технолошких (484 тј., 72,0%), природно-математичких (95 тј., 14,1%), правно-економских (68 тј., 10,1%) и друштвено-хуманистичких наука (25

тј., 3,7%). Укупно 299 (44,5%) испитаника је стекло образовање о стандардизацији током основних студија, 122 (18,2%) током мастер и 7 (1,0%) током докторских студија. Интересантно је поменути и то што је чак 116 (17,3%) испитаника стекло образовање о стандардизацији током средње школе, као и то што је чак 125 (18,6%) испитаника стекло образовање о стандардизацији на свом радном месту. Сходно томе, може се закључити да је узорак обухватио високо-образоване испитанике који су у одређеном тренутку стекли образовање о стандардизацији – што их чини компетентним да дају одговоре, и, тако, учествују у истраживању. Требало би поменути и то што испитаници послују у десет земаља Европе, и то – Италији (9,4%), Немачкој (20,8%), Румунији (7,6%), Словенији (3,4%), Србији (25,1%), УК (9,7%), Француској (8,9%), Холандији (4,8%), Чешкој (4,5%) и Шпанији (5,8%).

У овом делу, постављене су три хипотезе које су, уједно, и потврђене:

Х.1. Експертиза из области стандардизације

(компетенције и искуство) утиче на интернационализацију МСП.

Претходно истраживање је показало да експертиза из области стандардизације (компетенције и/или искуство) утиче на интернационализацију МСП у Европи. Истраживање је показало да пуко примењивање стандарда није (увек) довољно – оно што утиче на интернационализацију је учешће у процесу стандардизације. Имајући у виду то што учешће у процесу стандардизације носи предности МСП – обезбеђује приступ тржишту и одрживу конкурентску предност на тржишту – „било кроз обезбеђен приступ тржишту и/или обезбеђен удео на тржишту“ (Blind et al., 2021, стр. 35), истраживање је потврдило да би власници/менаџери МСП требало да подстичу запослене да узму учешће у процесу стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Wiegmann et al., 2017, 2022; Blind et al., 2021, 2022). Исто тако, имајући у виду што организације које немају међународно искуство – пре бирају да се укључе у процес стандардизације (Blind & Mangelsdorf, 2016) – учешће у процесу стандардизације може бити подстицај интернационализацији

МСП. Истраживање је показало да компетенције из области стандардизације нису (увек) довољне – оно што утиче на интернационализацију МСП је искуство – при чему, организације искусније у примени стандарда мање користе извозне стратегије за улазак на тржиште; исто тако, организације искусније у развоју стандарда више користе извозне (и не-извозне) стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је потврдило да „бити компетентан није довољно“ (Herling, 2000). У том смислу, термин „компетентност“ указује на то што су појединци способни да ураде нешто задовољавајуће, не нужно изванредно или чак добро, него нешто задовољавајуће у контексту учинка који је најмањи прихватљив за организацију; – притом, имајући у виду неизбежност брзих промена унутар организације – „оно што је организацији потребно нису само компетентни појединци који су способни да ураде нешто задовољавајуће, него појединци који су изванредни“ (Herling, 2000, стр. 09), а „изванредни учинак је карактеристика експертизе“ (Herling & Provo, 2000, стр. 05).

Х.2. Величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

У исто време, истраживање је показало да величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП – при чему, организације (велике и МСП) искусније у развоју стандарда више користе извозне стратегије за улазак на тржиште и организације (велике и МСП) искусније у примени стандарда више користе не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је потврдило да што су велике организације искусније у примени стандарда, то ће организације мање користити извозне стратегије за улазак на тржиште. Иако је преглед постојеће литературе изнедрио озбиљне препреке које спречавају МСП да се успешно укључе у процес стандардизације (Н. J. de Vries et al., 2009, стр. 11-12), истраживање то, у потпуности, не потврђује. При чему, Blind и Mangelsdorf (2016, стр. 16) то објашњавају, истичући то што утицај величине организације, у том смислу, може бити чак и контрадикторан. Иако велике организације пре одлучују да се укључе у процес стандардизације

(Blind & Thumm, 2004; Blind, 2006; Blind & Mangelsdorf, 2012, 2016; Blind et al., 2021) – велике организације, обично, имају утврђену хијерархију или бирократију – што може довести до ситуације у којој су велике организације мање ефикасне од МСП; исто тако, имајући у виду то што учешће у процесу стандардизације, обично, представља дугорочну стратешку одлуку за организације, организације које су оствариле доминантни дизајн или доминантну позицију на тржишту неће бити мотивисане да учествују у процесу стандардизације као организације које нису оствариле доминантни дизајн или доминантну позицију на тржишту (видети: Blind et al., 2021). Притом, имајући у виду то што велике организације имају тенденцију да не подрже укључивање МСП у процес стандардизације (Blind et al., 2021), не изненађује то што су, у процесу стандардизације, и даље, најбројније велике организације, при чему, интереси МСП, бивају запостављени (Riillo & Jakobs, 2022).

Х.3. Земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

У исто време, истраживање је показало да земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП – при чему, организације које долазе из активних и мање активних земаља искусније у развоју стандарда више користе извозне и не-извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је показало да организације из активних земаља искусније у примени стандарда, мање користе извозне стратегије за улазак на тржиште. Истраживање је показало да организације из мање активних земаља (најчешће, из земаља у развоју) које поседују компетенције у примени стандарда мање користе не-извозне стратегије; такође, организације из активних земаља (најчешће, из развијених земаља) које поседују искуство у примени стандарда мање користе не-извозне, тј., више користе извозне стратегије за улазак на тржиште. Иако организације које долазе из земаља у развоју, и данас – углавном, играју пасивну и/или маргиналну улогу у процесу стандардизације (Ernst, 2014; Contreras, 2018; Weitmann, 2018; Seaman, 2020; Schott & Schaefer, 2023)

– организације би требало да примене стандарде који, уједно указују на квалитет и који показују да су организације способне да превазиђу проблем(е) репутације (Mangelsdorf et al., 2012). Уз то, организације пре бирају међународне стандарде јер они изазивају поверење (њима се више верује) на међународном тржишту (Mangelsdorf, 2011). Уз то, организације би требало да користе и сертификацију – што је нарочито, битно за бројне организације које долазе из земаља у развоју (видети: Riillo et al., 2022).

Сходно томе, власници/менаџери који желе да интернационализују пословање – применом одређене извозне или не-извозне стратегије за улазак на тржиште – би требало да посвете пажњу изградњи експертизе из области стандардизације. Иако власници/менаџери МСП који не желе да интернационализују пословање – власници/менаџери који бирају домаће тржиште (уместо страно тржиште) – тренутно, немају потребу за изградњом експертизе из области стандардизације, покретачи глобализације довели су до ситуације у којој власници/менаџери МСП, обично, бивају приморани да се опробају у међународном пословању и остваре предност у жестокој борби за конкурентност на међународном тржишту – исто тако, велике организације бивају приморане да послују на истом тржишту на којем, тренутно, послују поједини власници/менаџери и/или предузетници (видети: Etemad et al., 2022).

Истраживање би требало да подстакне нове и унапреди постојеће иницијативе – програме подршке који циљ имају подстицање интернационализације МСП. При чему, посебну пажњу би требало посветити образовању о стандардизацији – посебно, имајући у виду то што образовање и/или обуке о стандардизацији – утичу на пословање МСП и, последично, утичу на интернационализацију МСП. Иако су покренуте бројне иницијативе за подстицање интернационализације МСП и остваривање конкурентске предности МСП на међународном тржишту – бројне иницијативе не помињу образовање и/или обуке о стандардизацији – уколико помињу, помињу их, углавном, у једној од неколико области подршке. У томе, пресудну улогу би требало да одиграју организације за стандардизацију,

укључујући професионалне и индустријске асоцијације, пословне асоцијације, конзорцијуме, форуме, образовне организације и/или пословне организације (укључујући МСП).

Основни научни доприноси докторске дисертације огледају се у следећем:

- (1) проширивање, продубљивање и систематизовање постојећих знања из области интернационализације, стандардизације и експертизе (из области стандардизације), уз посебан осврт на специфичности МСП;
- (2) потпуније тумачење термина као што су „компетентност“ (енг. *competence*), „компетенције“ (енг. *competency*) и/или „кључне компетенције“ (енг. *core competencies*) које је потребно за потпуније тумачење експертизе из области стандардизације и успостављање дефиниције експертизе из области стандардизације;
- (3) допринос потпунијем тумачењу експертизе из области стандардизације;
- (4) допринос успостављању дефиниције експертизе из области стандардизације;
- (5) допринос потпунијем разумевању начина на који експертиза из области стандардизације утиче на интернационализацију МСП;
- (6) допринос потпунијем разумевању начина на који величина организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП
- (7) допринос потпунијем разумевању начина на који земља порекла организације обликује однос између експертизе из области стандардизације и интернационализације МСП.

Основни стручни доприноси докторске дисертације огледају се у следећем:

- (1) допринос потпунијем разумевању потреба за будуће програме подршке који циљ имају подстицање интернационализације МСП и допринос потпунијем разумевању њихових ограничења;
- (2) допринос потпунијем разумевању и систематизовање потребних компетенција из области стандардизације

- (укључујући знање и вештине) за које постоје потребе индустрије у Европи, уз импликације које укључују образовање о стандардизацији;
- (3) допринос потпунијем разумевању начина на који образовање (и/или обуке) из области стандардизације утичу на пословање МСП, уз посебан осврт на појединачни утицај на интернационализацију МСП.

Ограничења која је потребно превазићи у будућем истраживању укључују:

- (1) истраживање је имало циљ да утврди мишљење експерата из области стандардизације и власника/менаџера МСП, иако овакво оцењивање може представљати претњу непристрасности;
- (2) истраживање је имало циљ да утврди компетенције/искуство на нивоу организације, не и појединачне компетенције/искуство;
- (3) упитници који садрже непотпуне одговоре су одбачени;
- (4) упитници попуњени од стране запослених из земаља из којих је пристило мање од 20 одговора су одбачени и
- (5) упитници попуњени од запослених у микро предузећу су одбачени.

Препоруке за будуће истраживање укључују:

- (1) истраживање би могло да укључи објективно (или спољно) оцењивање којим би се превазишле потенцијалне претње непристрасности и/или обезбедио бољи увид у компетенције/искуство на нивоу организације;
- (2) истраживање би могло да утврди појединачне компетенције/искуство – попут оних које су у претходном истраживању изнели Blind et al. (2022);
- (3) истраживање би могло да обухвати већи узорак (и више земаља) што би омогућило боље поређење и (потенцијално) боље закључке;
- (4) истраживање би могло да обухвати поређење МСП у Србији и Европи што би омогућило бољи увид у тренутну ситуацију у Србији (и Европи);
- (5) истраживање би могло да обухвати класификацију/кластеровање МСП – коришћењем напредних алгоритама за груписање/бикластеровање - што би омогућило боље поређење пракси интернационализације МСП.

- (1) Abdelkafi, N., Bekkers, R., Bolla, R., Rodriguez-Ascaso, A., & Wetterwald, M. (2021). Understanding ICT Standardization. *Etsi*, 2.
- (2) Agha, S., Alrubaiee, L., & Jamhour, M. (2011). Effect of Core Competence on Competitive Advantage and Organizational Performance. *International Journal of Business and Management*, 7(1). <https://doi.org/10.5539/ijbm.v7n1p192>
- (3) Ahi, A., Baronchelli, G., Kuivalainen, O., & Piantoni, M. (2017). International market entry: How do small and medium-sized enterprises make decisions? *Journal of International Marketing*, 25(1), 1-21. <https://doi.org/10.1509/jim.15.0130>
- (4) AIOTI. (2017). *IoT LSP Standard Framework Concepts Release 2.8 AIOTI WG03 – IoT Standardisation*. Alliance for Internet of Things Innovation (AIOTI). https://aioti.eu/wp-content/uploads/%0A2017/06/AIOTI-WG3_sdos_alliances_landscape_-_iot_lsp_standard_framework_conce%0Apts_-_release_2_v8.pdf
- (5) Akerlof, G. A. (1970). The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*. <https://doi.org/10.2307/1879431>
- (6) Alayo, M., Maseda, A., Iturralde, T., & Arzubiaga, U. (2019). Internationalization and entrepreneurial orientation of family SMEs: The influence of the family character. *International Business Review*, 28(1), 48-59. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2018.06.003>
- (7) Albaum, G., Duerr, E., & Alexander Josiassen. (2016). *International Marketing and Export Management* (Eighth edi). PEARSON EDUCATION LIMITED.
- (8) Albers, A., Butenko, V., Breitschuh, J., Walter, B., Drechsler, S., & Burkardt, N. (2015). Guidelines for competence assessment in engineering education an implementation in project nusal. *Proceedings of the International Conference on Engineering Design, ICED*, 11(DS 80-11), 1-10.
- (9) Albers, S., Wohlgezogen, F., & Zajac, E. J. (2016). Strategic Alliance Structures: An Organization Design Perspective. In *Journal of Management* (Vol. 42, Issue

- 3). <https://doi.org/10.1177/0149206313488209>
- (10) Ali, T., Khalid, S., Shahzad, K., & Larimo, J. (2021). Managing international joint ventures to improve performance: The role of structural and social mechanisms. *International Business Review*, 30(3), 101791. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2020.101791>
- (11) Alinasab, J., Mirahmadi, S. M. R., Ghorbani, H., & Caputo, F. (2022). Discovering Knowledge and Cognitive Based Drivers for SMEs Internationalization. *Journal of the Knowledge Economy*, 13(3), 2490–2518. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00801-1>
- (12) Alon, I., Apriliyanti, I. D., & Henríquez Parodi, M. C. (2021). A systematic review of international franchising. *Multinational Business Review*, 29(1), 43–69. <https://doi.org/10.1108/MBR-01-2020-0019>
- (13) Alvarez, S. A., & Busenitz, L. W. (2001). The entrepreneurship of resource-based theory. *Journal of Management*. <https://doi.org/10.1177/014920630102700609>
- (14) Andersen, O. (1993). On the Internationalization Process of Firms: A Critical Analysis. *Journal of International Business Studies*, 24(2), 209–231. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490230>
- (15) APEC. (2006). *APEC Ministerial Meeting*. https://www.apec.org/meeting-papers/annual-ministerial-meetings/2006/2006_amm#
- (16) APEC. (2015). *Education Guideline 5: Inspiring the Next Generation of Standards Professionals: Towards Job Profiling in Today's Global World*. March. <https://www.apec.org/publications/2015/03/education-guideline-5-inspiring-the-next-generation-of-standards-professionals-towards-job-profilin>
- (17) APEC. (2019). *Education Guideline 6: Career Roadmap and Competence Requirements for Standards Professionals*. <https://www.apec.org/Publications/2019/08/Education-Guideline-6---Career-Roadmap-and-Competence-Requirements-for-Standards-Professionals>
- (18) APEC SCSC. (2008). *APEC Project Completion Report - APEC Strategic Standards Education Program: Phase I, Case Studies and Curricula Development*.

<https://aimp2.apec.org/sites/PDB/Lists/Proposals/DispForm.aspx?ID=1073>

- (19) APEC SCSC. (2010). *APEC Project Completion Report - APEC SCSC Strategic Education Program for Trade Facilitation: Phase II, Textbooks and Teaching Manual Development*.

<https://aimp2.apec.org/sites/PDB/Lists/Proposals/DispForm.aspx?ID=1010>

- (20) APEC SCSC. (2011). *APEC Project Completion Report - APEC SCSC Strategic Education Program for Trade Facilitation - Phase III, Exchange Program for Higher Education*.

<https://aimp2.apec.org/sites/PDB/Lists/Proposals/DispForm.aspx?ID=931>

- (21) APEC SCSC. (2015). *APEC Project Completion Report -Inspiring Next Generation of Standards Professional Development: Phase I, Identifying Stakeholder Requirements*.

<https://aimp2.apec.org/sites/PDB/Lists/Proposals/DispForm.aspx?ID=1348>

- (22) Arafat, M. Y., Khan, A. M., Ansari, M. S., & Saleem, I. (2022). What drives internationalization of new ventures? Evidence from India. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11(1). <https://doi.org/10.1186/s13731-022-00225-4>

- (23) Armstrong, M., & Taylor, S. (2023). Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice: A Guide to the Theory and Practice of People Management. In *Handbook of Human Resources Management* (16th ed.). Kogan Page Limited. <https://doi.org/10.1007/978-3-662-44152-7>

- (24) Arregle, J. L., Chirico, F., Kano, L., Kundu, S. K., Majocchi, A., & Schulze, W. S. (2021a). Correction to: Family firm internationalization: Past research and an agenda for the future (*Journal of International Business Studies*, (2021), 52, 6, (1159-1198), 10.1057/s41267-021-00425-2). *Journal of International Business Studies*, 52(6), 1199. <https://doi.org/10.1057/s41267-021-00454-x>

- (25) Arregle, J. L., Chirico, F., Kano, L., Kundu, S. K., Majocchi, A., & Schulze, W. S. (2021b). Family firm internationalization: Past research and an agenda for the future. *Journal of International Business Studies*, 52(6), 1159–1198.

<https://doi.org/10.1057/s41267-021-00425-2>

- (26) ASME. (2024). *What is a standard?* <https://www.asme.org/codes-standards/publications-information/faq>
- (27) Awang, Z., Afthanorhan, A., & Mamat, M. (2015). The Likert scale analysis using parametric based Structural Equation Modeling (SEM). *Computational Methods in Social Sciences*, 4(1), 13–21.
- (28) Azari, M. J., Madsen, T. K., & Moen, Ø. (2017). Antecedent and outcomes of innovation-based growth strategies for exporting SMEs. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 24(4), 733–752. <https://doi.org/10.1108/JSBED-08-2016-0125>
- (29) Bacon, D. R., Sauer, P. L., & Young, M. (1995). Composite Reliability in Structural Equations Modeling. *Educational and Psychological Measurement*, 55(3), 394–406. <https://doi.org/10.1177/0013164495055003003>
- (30) Bampton, R., & Cowton, C. J. (2002). The e-interview. *Forum Qualitative Sozialforschung*, 3(2).
- (31) Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>
- (32) Barney, J. B. (2001). Resource-based theories of competitive advantage: A ten-year retrospective on the resource-based view. *Journal of Management*. [https://doi.org/10.1016/S0149-2063\(01\)00115-5](https://doi.org/10.1016/S0149-2063(01)00115-5)
- (33) Barney, J., Wright, M., & Ketchen, D. J. (2001). The resource-based view of the firm: Ten years after 1991. In *Journal of Management*. [https://doi.org/10.1016/S0149-2063\(01\)00114-3](https://doi.org/10.1016/S0149-2063(01)00114-3)
- (34) Baron, J., Contreras, J., Husovec, M., & Larouche, P. (2019). Making the rules. The Governance of Standard Development Organizations and their Policies on Intellectual Property Rights. In N. Thumm (Ed.), *JRC Science for Policy Report*. Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2760/48536>
- (35) Baron, J., & Kanevskaia Whitaker, O. (2021). Global Competition for Leadership Positions in Standards Development Organizations. SSRN

Electronic Journal. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3818143>

- (36) Baron, J., & Spulber, D. F. (2018). Technology Standards and Standard Setting Organizations: Introduction to the Searle Center Database. *Journal of Economics and Management Strategy*, 27(3), 462–503. <https://doi.org/10.1111/jems.12257>
- (37) Belhoste, N., Bocquet, R., Favre-Bonté, V., & Bally, F. (2019). How do SMEs use support services during their internationalisation process: A comparative study of French traditional SMEs and INVs in Asia. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 37(8), 804–830. <https://doi.org/10.1177/0266242619871165>
- (38) Benner, P. (1984). *From Novice to Expert: Excellence and Power in Clinical Nursing Practice*. Addison-Wesley, Menlo Park.
- (39) Bereiter, C., & Scardamalia, M. (1993). Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implications of expertise. *Surpassing Ourselves: An Inquiry into the Nature and Implications of Expertise*.
- (40) Bilkey, W. J., & Tesar, G. (1977). *THE EXPORT BEHAVIOR OF SMALLER-SIZED WISCONSIN MANUFACTURING FIRMS*. 93–98.
- (41) Blind, K. (2001). The impacts of innovations and standards on trade of measurement and testing products: Empirical results of Switzerland's bilateral trade flows with Germany, France and the UK. *Information Economics and Policy*, 13(4), 439–460. [https://doi.org/10.1016/S0167-6245\(01\)00047-6](https://doi.org/10.1016/S0167-6245(01)00047-6)
- (42) Blind, K. (2006). Explanatory factors for participation in formal standardisation processes: Empirical evidence at firm level. *Economics of Innovation and New Technology*, 15(2), 157–170. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/10438590500143970>
- (43) Blind, K. (2013). The impact of standardisation and standards on innovation. *NESTA Working Paper*, 13(15).
- (44) Blind, K. (2019). Motivation for and Barriers Against the Inclusion of Standardisation in European Academic Research and Education. In *Publications office of the European Union* (Issue October). <https://doi.org/10.2873/580980>
- (45) Blind, K. (2024). The role of the quality infrastructure within socio-

- technical transformations: A European perspective. *Technological Forecasting and Social Change*, 199(December 2022), 123019. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.123019>
- (46) Blind, K., & Drechsler, S. (2017). *European Market Needs for Education in Standardisation: Standardisation-related Competence* (Issue October).
- (47) Blind, K., & Drechsler, S. (2020). Necessary Competences of Employees in the Field of Standardization. In *Sustainable Development: Knowledge and Education About Standardisation* (pp. 113–139).
- (48) Blind, K., Filipović, E., & Lazina, L. K. (2022). Motives to Publish, to Patent and to Standardize: An Explorative Study Based on Individual Engineers' Assessments. *Technological Forecasting and Social Change*, 175(September 2021). <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121420>
- (49) Blind, K., & Gauch, S. (2008). Trends in ICT standards: The relationship between European standardisation bodies and standards consortia. *Telecommunications Policy*, 32(7), 503–513. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2008.05.004>
- (50) Blind, K., Lorenz, A., & Rauber, J. (2021). Drivers for Companies' Entry into Standard-Setting Organizations. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(1), 33–44. <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.2975427>
- (51) Blind, K., & Mangelsdorf, A. (2012). Alliance formation of smes: Empirical evidence from standardization committees. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 60(1), 148–156. <https://doi.org/10.1109/TEM.2012.2192935>
- (52) Blind, K., & Mangelsdorf, A. (2016). Motives to standardize: Empirical evidence from Germany. *Technovation*, 48–49, 13–24. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2016.01.001>
- (53) Blind, K., Petersen, S. S., & Riillo, C. A. F. (2017). The impact of standards and regulation on innovation in uncertain markets. *Research Policy*, 46(1), 249–264. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2016.11.003>
- (54) Blind, K., Pohlisch, J., & Zi, A. (2018). Publishing, patenting, and standardization: Motives and barriers of scientists. *Research Policy*, 47(7), 1185–

1197. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.03.011>
- (55) Blind, K., & Thumm, N. (2004). Interrelation between patenting and standardisation strategies: Empirical evidence and policy implications. *Research Policy*, 33(10), 1583–1598. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2004.08.007>
- (56) Bluetooth SIG. (2024). *The building blocks of all Bluetooth devices*. <https://www.bluetooth.com/specifications/>
- (57) Bondell, H. D., & Reich, B. J. (2009). Simultaneous Factor Selection and Collapsing Levels in ANOVA. *Biometrics*, 65(1), 169–177. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0420.2008.01061.x>
- (58) Boyatzis, R. E. (1982). *The Competent Manager: A Model for Effective Performance*. New York: Wiley.
- (59) Brenner, S., Aksin Sivrikaya, S., & Schwalbach, J. (2020). Who is on LinkedIn? Self-selection into professional online networks. *Applied Economics*, 52(1), 52–67. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1638497>
- (60) Bridge, S., O’Neil, K., & Cromie, S. (1998). *Understanding enterprise, entrepreneurship and small business*. Macmillan Press.
- (61) Brkić, V. S., Tomić, B., Brkić, A., Veljković, Z., & Misita, M. (2020). Organizational culture and quality improvement: Differences across continents. *FME Transactions*, 48(2), 372–382. <https://doi.org/10.5937/FME2002372S>
- (62) Brouthers, K. D., Nakos, G., & Dimitratos, P. (2015). SME Entrepreneurial Orientation, International Performance, and the Moderating Role of Strategic Alliances. *Entrepreneurship: Theory and Practice*, 39(5), 1161–1187. <https://doi.org/10.1111/etap.12101>
- (63) Buckley, P. J., & Casson, M. (1998). Analysing Foreign Market Entry Strategies: Extending the Internalisation Approach. *The Multinational Enterprise Revisited*, 3, 177–204. https://doi.org/10.1057/9780230250468_8
- (64) Byrd, T. A. (2001). Information Technology, Core Competencies, and Sustained Competitive Advantage. *Information Resources Management Journal*, 14(2), 27–36.
- (65) Calof, J. L., & Beamish, P. W. (1995). Adapting to foreign markets:

- Explaining internationalization. *International Business Review*, 4(2), 115–131.
[https://doi.org/10.1016/0969-5931\(95\)00001-G](https://doi.org/10.1016/0969-5931(95)00001-G)
- (66) Carland, J. W., Hoy, F., Boulton, W. R., & Carland, J. A. C. (1984). Differentiating entrepreneurs from small business owners: A conceptualization. *Academy of Management Review*, 9(2), 354–359.
<https://doi.org/https://doi.org/10.5465/amr.1984.4277721>
- (67) Carugi, M. (2013). Industry needs session 1: Company needs for standardisation education. *2013 ICES Conference and Meeting Sophia Antipolis*, 12 June 2013, June, 1–21.
[https://docbox.etsi.org/workshop/2013/201306_ices/Presentations/3-Industry needs - voices/3-2 Carugi ZTE France Company needs.pdf](https://docbox.etsi.org/workshop/2013/201306_ices/Presentations/3-Industry%20needs%20-%20voices/3-2%20Carugi%20ZTE%20France%20Company%20needs.pdf)
- (68) Catalani Gabriel, L., de Vries, H. J., & Cleeland, B. (2022). Stimulating Education about Standardization – Activities and perspectives of National Standards Bodies. *Journal of Standardisation*, 1, 1–35.
<https://doi.org/10.18757/jos.2022.6298>
- (69) Catanzaro, A., Messeghem, K., & Sammut, S. (2019). Effectiveness of Export Support Programs: Impact on the Relational Capital and International Performance of Early Internationalizing Small Businesses. *Journal of Small Business Management*, 57(S2), 436–461. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12489>
- (70) Catanzaro, A., & Teyssier, C. (2021). Export promotion programs, export capabilities, and risk management practices of internationalized SMEs. *Small Business Economics*, 57(3), 1479–1503. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00358-4>
- (71) Cavusgil, S., & Knight, G. (2015). The born global firm: An entrepreneurial and capabilities perspective on early and rapid internationalization. *Journal of International Business Studies*, 46(1), 3–16.
<https://doi.org/10.1057/jibs.2014.62>
- (72) Cavusgil, T., Knight, G., & Riesenberger, J. (2017). *International Business: The New Realities, Global Edition, 4th Edition* (4th ed.). Pearson Education.
<https://abdn.elsevierpure.com/en/publications/international-business-the-new-realities-global-edition-4th-edition>

- (73) CEN/CENELEC. (2023). *Internal Regulations Part 2, Common Rules For Standardization Work*.
- (74) CEN/CENELEC. (2024a). *Horizon Europe Work Programme 2023-2024 Analysis*. [https://www.cencenelec.eu/media/CEN-CENELEC/GetInvolved/Research_Innovation/New RTD/Horizon Europe Projects/Project Calls with Ref to Std/2023-2024-horizon_europe_spreadsheet_v5_april_2024.xlsx](https://www.cencenelec.eu/media/CEN-CENELEC/GetInvolved/Research_Innovation/New_RTD/Horizon_Europe_Projects/Project_Calls_with_Ref_to_Std/2023-2024-horizon_europe_spreadsheet_v5_april_2024.xlsx)
- (75) CEN/CENELEC. (2024b). *Small and Medium Enterprises (SMEs)*. <https://www.cencenelec.eu/get-involved/small-and-medium-enterprises-smes/smes-and-standards/>
- (76) Cernat, L., Norman-Lopez, A., & Duch T-Figueras, A. (2021). Smes Are More Important Than You Think! Challenges and Opportunities for EU Exporting Smes. *SSRN Electronic Journal*, 3, 1-14. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3777681>
- (77) Cernat, L., Norman-López, A., & T-Figueras, A. D. (2014). *CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR EU EXPORTING SMES*.
- (78) Chaldun, E. R., Yudoko, G., & Prasetio, E. A. (2022). Underlying Internationalization Process Theories for Small and Medium Enterprises (SMEs): A Systematic Literature Review and Classification of Research Streams. *Jurnal Manajemen Indonesia*, 22(2), 199. <https://doi.org/10.25124/jmi.v22i2.4063>
- (79) Chandra, A. A., Paul, J., & Chavan, M. (2021). Internationalization challenges for SMEs: evidence and theoretical extension. *European Business Review*, 33(2), 316-344. <https://doi.org/10.1108/EBR-08-2019-0164>
- (80) Chandra, A., Paul, J., & Chavan, M. (2020). Internationalization barriers of SMEs from developing countries: a review and research agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 26(6), 1281-1310. <https://doi.org/10.1108/IJEBr-03-2020-0167>
- (81) Chase, W. G., & Simon, H. A. (1973). Perception in chess. *Cognitive Psychology*. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(73\)90004-2](https://doi.org/10.1016/0010-0285(73)90004-2)
- (82) Chen, M. X., Otsuki, T., & Wilson, J. S. (2006). Do standards matter for

export success? *World Bank Publications.*, 3809.

- (83) Chenail, R. J. (2011). Interviewing the Investigator_ Strategies for Addressing Instrume. *The Qualitative Report*, 16(1), 255–262. <http://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1051&context=tqr/%0Ahttps://nsuworks.nova.edu/tqr/vol16/iss1/16>
- (84) Cheung, G. W., Cooper-Thomas, H. D., Lau, R. S., & Wang, L. C. (2023). Reporting reliability, convergent and discriminant validity with structural equation modeling: A review and best-practice recommendations. *Asia Pacific Journal of Management*. <https://doi.org/10.1007/s10490-023-09871-y>
- (85) Child, J., Karmowska, J., & Shenkar, O. (2022). The role of context in SME internationalization – A review. *Journal of World Business*, 57(1), 101267. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2021.101267>
- (86) Choi, D. G., & de Vries, H. J. (2011). Standardization as emerging content in technology education at all levels of education. *International Journal of Technology and Design Education*, 21(1), 111–135. <https://doi.org/10.1007/s10798-009-9110-z>
- (87) Choi, D., Puskar, E., & de Vries, H. J. (2019). *Competence of standards professionals - Part 1: In companies (IWA 30-1:2019)*. <http://hdl.handle.net/1765/123583>
- (88) Ciavolino, E., Aria, M., Cheah, J.-H., & Roldán, J. L. (2022). A tale of PLS Structural Equation Modelling: Episode I— A Bibliometrix Citation Analysis. *Social Indicators Research*, 164(3), 1323–1348. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02994-7>
- (89) Colman, A. M., Norris, C. E., & Preston, C. C. (1997). Comparing rating scales of different lengths: Equivalence of scores from 5-point and 7-point scales. *Psychological Reports*, 80(2), 355–362. <https://doi.org/10.2466/pr0.1997.80.2.355>
- (90) Contreras, J. L. (2014). Divergent patterns of engagement in Internet standardization: Japan, Korea and China. *Telecommunications Policy*, 38(10), 914–932. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2014.09.005>
- (91) Contreras, J. L. (2018). National Disparities and Standards Essential

- Patents: Considerations for India. In A. Bharadwaj, V. H. Devaiah, & I. Gupta (Eds.), *Complications and Quandaries in the ICT Sector Standard Essential Patents and Competition Issues* (pp. 1–19). Springer Open. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-981-10-6011-3_1
- (92) Costa, E., Lucas Soares, A., & Pinho de Sousa, J. (2017). Institutional networks for supporting the internationalisation of SMEs: the case of industrial business associations. *Journal of Business and Industrial Marketing*, 32(8), 1182–1202. <https://doi.org/10.1108/JBIM-03-2017-0067>
- (93) Costa, E., Soares, A. L., & De Sousa, J. P. (2016). Information, knowledge and collaboration management in the internationalisation of SMEs: A systematic literature review. *International Journal of Information Management*, 36(4), 557–569. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2016.03.007>
- (94) Coviello, N. E., & McAuley, A. (1999). Internationalisation and the smaller firm: A review of contemporary empirical research. *Management International Review*, 39(3), 223–256.
- (95) Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. In *Introducing English Language* (5th ed.). SAGE Publications, Inc.
- (96) Cronbach, L. J. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*, 16(3), 297–334. <https://doi.org/10.1007/BF02310555>
- (97) Culkin, N., & Smith, D. (2000). An emotional business: A guide to understanding the motivations of small business decision takers. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 3(3), 145–157. <https://doi.org/10.1108/13522750010333898>
- (98) Dan, S. M. (2019). How interface formats gain market acceptance: The role of developers and format characteristics in the development of de facto standards. *Technovation*, 88(July), 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2018.07.007>
- (99) Dana, L. P., Etemad, H., & Wright, R. (1999a). The Impact of Globalization on Entrepreneurship. *Global Focus*, 11(4), 93–105.
- (100) Dana, L. P., Etemad, H., & Wright, R. (1999b). Theoretical foundations

- of international entrepreneurship. *Research in Global Strategic Management*, 7, 3–22. [https://doi.org/10.1016/S1064-4857\(99\)07054-0](https://doi.org/10.1016/S1064-4857(99)07054-0)
- (101) Davis, J., Wolff, H. G., Forret, M. L., & Sullivan, S. E. (2020). Networking via LinkedIn: An examination of usage and career benefits. *Journal of Vocational Behavior*, 118(January), 103396. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2020.103396>
- (102) de Groot, A. D. (1966). Perception and memory versus thought. In B. Kleinmuntz (Ed.), *Problem Solving Research, Methods and Theory* (pp. 19–50). New York: Wiley.
- (103) de Vries, H. J. (1997). Standardization – What’s in a name? In *Terminology* (Vol. 4, Issue 1, pp. 55–83). John Benjamins Publishing Co. https://www.researchgate.net/profile/Henk-J-De-Vries/publication/306574861_Standardization_-_What's_in_a_name/links/57bf35d008aeda1ec386ad66/Standardization-Whats-in-a-name.pdf
- (104) de Vries, H. J. (1999). *Standardization: A Business Approach to the Role of National Standardization Organizations*. Springer Science+Business Media, LLC. <https://doi.org/10.1007/978-1-4757-3042-5>
- (105) de Vries, H. J. (2005). Standardization Education. In M. J. Holler & E. Niskanen (Ed.), *EURAS Yearbook of Standardization, Vol. 5. Special issue of Homo Oeconomicus* (pp. 71–91). EURAS.
- (106) de Vries, H. J. (2006). Fundamentals of Standards and Standardization. *Standardization in Companies and Markets*, May, 1–33.
- (107) de Vries, H. J. (2015). Building a community of standards professionals.pdf. *Standards Engineering*, January/Fe.
- (108) de Vries, H. J., Blind, K., Mangelsdorf, A., Verheul, H., & Zwan, J. van der. (2009). *SME access to European standardization: Enabling small and medium-sized enterprises to achieve greater benefit from standards and from involvement in standardization*.
- (109) de Vries, H. J., & Egyedi, T. M. (2007). Education about Standardization: Recent Findings. *International Journal of IT Standards and Standardization Research (IJITSR)*, 5(2), 1–16. <https://doi.org/10.4018/jitsr.2007070101>

- (110) Den Uijl, S. (2015). *The Emergence of De-facto Standards* [Erasmus University Rotterdam].
<https://pure.eur.nl/ws/portalfiles/portal/46400410/EPS2014328LIS9789058923813.pdf>
- (111) Desouza, K. C., & Awazu, Y. (2006). Knowledge management at SMEs: Five peculiarities. *Journal of Knowledge Management*.
<https://doi.org/10.1108/13673270610650085>
- (112) Di Bella, L., Katsinis, A., & Lagüera-González, J. (2023). *Overview of EU Instruments Contributing to the Internationalisation of European Businesses* (2023).
<http://www.europa.eu>
- (113) Dominguez, N., & Mayrhofer, U. (2017). Internationalization stages of traditional SMEs: Increasing, decreasing and re-increasing commitment to foreign markets. *International Business Review*, 26(6), 1051–1063.
<https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2017.03.010>
- (114) Drechsler, S. (2016). *Competency Requirements implied by Standards and Guidelines for Mechanical Engineers in their day-to-day Activities*. Karlsruhe: IPEK.
- (115) Drechsler, S., & Albers, A. (2016). Competency needs of mechanical engineers in the topic of standardisation. *EURAS Proceedings*, 135-152.
- (116) Dreyfus, S. E., & Dreyfus, H. L. (1980). A Five-Stage Model of the Mental Activities Involved in Directed Skill Acquisition. *Storming Media*, February.
- (117) EC. (1996). COMMISSION RECOMMENDATION of 3 April 1996 concerning the definition of small and medium-sized enterprises.
<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2e3b13c5-c62c-4261-a6c8-57d83549aec5/language-en>
- (118) EC. (2003). COMMISSION RECOMMENDATION of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32003H0361>
- (119) EC. (2008). *Think Small First: A Small Business Act for Europe*.
- (120) EC. (2011a). *Small Business Big World*.
- (121) EC. (2011b). *Trade, Growth and World Affairs*.
- (122) EC. (2012). Regulation (EU) No 1025/2012 of the European Parliament

and of the Council of 25 October 2012 on European Standardisation, amending Council Directives 89/686/EEC and 93/15/EEC and Directives 94/9/EC, 94/25/EC, 95/16/EC, 97/23/EC, 98/34/EC, 2004/22/EC, 200. *Official Journal of the European Union*, L316(1025), 12–33. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2012:316:0012:0033:EN:PDF>

- (123) EC. (2022a). *An EU Strategy on Standardisation - Setting global standards in support of a resilient, green and digital EU single market*. <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/48598>
- (124) EC. (2022b). *The 'Blue Guide' on the implementation of EU product rules 2022 (Text with EEA relevance) (2022/C 247/01)*.
- (125) EC. (2023). *Standards in Europe*. https://europa.eu/youreurope/business/product-requirements/standards/standards-in-europe/index_en.htm
- (126) EC. (2024). *Standardisation and SMEs*. https://single-market-economy.ec.europa.eu/smes/growing-and-scaling-sme/improving-smes-access-markets/standardisation-and-smes_en
- (127) Egyedi, T. M., & Koppenhol, A. (2010). The Standards War Between ODF and OOXML: Does Competition Between Overlapping ISO Standards Lead to Innovation? *International Journal of IT Standards and Standardization Research (IJITSR)*, 8(1), 14. <https://www.igi-global.com/article/standards-war-between-odf-ooxml/39086>
- (128) Ericsson, K. A., Krampe, R. T., & Tesch-Römer, C. (1993). The Role of Deliberate Practice in the Acquisition of Expert Performance. *Psychological Review*. <https://doi.org/10.1037/0033-295x.100.3.363>
- (129) Ernst, D., Lee, H., & Kwak, J. (2014). Standards, innovation, and latecomer economic development: Conceptual issues and policy challenges. *Telecommunications Policy*, 38(10), 853–862. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2014.09.009>
- (130) Etemad, H. (2017). Towards a conceptual multilayered framework of international entrepreneurship. *Journal of International Entrepreneurship*, 15(3),

- 229–238. <https://doi.org/10.1007/s10843-017-0212-5>
- (131) Etemad, H. (2018). Advances and challenges in the evolving field of international entrepreneurship: The case of migrant and diaspora entrepreneurs. *Journal of International Entrepreneurship*, 16(2), 109–118. <https://doi.org/10.1007/s10843-018-0233-8>
- (132) Etemad, H. (2019). Actions, actors, strategies and growth trajectories in international entrepreneurship. *Journal of International Entrepreneurship*, 17(2), 127–143. <https://doi.org/10.1007/s10843-019-00251-6>
- (133) Etemad, H., Gurau, C., & Dana, L. P. (2022). International entrepreneurship research agendas evolving: A longitudinal study using the Delphi method. *Journal of International Entrepreneurship*, 20(1), 29–51. <https://doi.org/10.1007/s10843-021-00292-w>
- (134) Etemad, H., Wright, R. W., & Dana, L. P. (2001). Symbiotic International Business Networks: Collaboration between Small and Large Firms. *Thunderbird International Business Review*, 43(4), 481–499. <https://doi.org/10.1002/tie.1009>
- (135) ETSI. (2024). SMEs and MEs - Grow with ETSI! <https://www.etsi.org/membership/sme>
- (136) EU. (1985). COUNCIL RESOLUTION of 7 May 1985 on a new approach to technical harmonization and standards.
- (137) EU. (2008). RECOMMENDATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning. 49, 69–73.
- (138) EU. (2017a). COUNCIL RECOMMENDATION of 22 May 2017 on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework.
- (139) EU. (2017b). European Qualifications Framework - Council Recommendation. *Official Journal of the European Union*, 2.
- (140) European Court of Auditors. (2022). *SME internationalisation instruments: A large number of support actions but not fully coherent or coordinated*.
- (141) Eurostat. (2008). NACE Rev. 2 – Statistical classification of economic

activities in the European Community. In *Office for Official Publications of the European Communities*.

- (142) Folmer, E., & Verhoosel, J. (2011). State of the Art on Semantic IS Standardization, Interoperability & Quality. In *Quality*. <http://doc.utwente.nl/76291/>
- (143) Fowler, H. W. (1927). A Dictionary of Modern English Usage. *American Speech*, 2(7), 326. <https://doi.org/10.2307/452900>
- (144) Freixanet, J. (2022). Export promotion programs: A system-based systematic review and agenda for future research. *Journal of World Business*, 57(4), 101344. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2022.101344>
- (145) Freixanet, J., & Federo, R. (2023). Learning by exporting: A system-based review and research agenda. *International Journal of Management Reviews*, March, 1–25. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12336>
- (146) Gabrielsson, M., Raatikainen, M., & Julkunen, S. (2022). Accelerated Internationalization Among Inexperienced Digital Entrepreneurs: Toward a Holistic Entrepreneurial Decision - Making Model. In *Management International Review* (Vol. 62, Issue 2). Springer Berlin Heidelberg. <https://doi.org/10.1007/s11575-022-00469-y>
- (147) Gaillard, J. (1933). *A study of the fundamentals of industrial standardization and its practical application, especially in the mechanical field*.
- (148) Gallagher, S. R. (2012). The battle of the blue laser DVDs: The significance of corporate strategy in standards battles. *Technovation*, 32(2), 90–98. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2011.10.004>
- (149) Gao, P., Gao, X., & Liu, G. (2021). Government-Controlled Enterprises in Standardization in the Catching-Up Context: Case of TD-SCDMA in China. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(1), 45–58. <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.3005274>
- (150) García-Cabrera, A. M., García-Soto, M. G., & Suárez-Ortega, S. M. (2017). Macro-level spillovers and micro-level capabilities as antecedents of young SMEs' propensity to export and to become a born global. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 13(4), 1199–1220.

<https://doi.org/10.1007/s11365-017-0451-x>

- (151) Gashi, P., Hashi, I., & Pugh, G. (2014). Export behaviour of SMEs in transition countries. *Small Business Economics*, 42(2), 407–435. <https://doi.org/10.1007/s11187-013-9487-7>
- (152) Genc, E., Dayan, M., & Faruk, O. (2019). The impact of SME internationalization on innovation: The mediating role of market and entrepreneurial orientation. *Industrial Marketing Management*, 82(December 2017), 253–264. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.01.008>
- (153) Gereffi, G. (1999). International trade and industrial upgrading in the apparel commodity chain. *Journal of International Economics*, 48(1), 37–70. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(98\)00075-0](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(98)00075-0)
- (154) Gherhes, C., Williams, N., Vorley, T., & Vasconcelos, A. C. (2016). Distinguishing micro-businesses from SMEs: A systematic review of growth constraints. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 23(4), 939–963.
- (155) Gibb, A. A. (1993). Enterprise culture and education: Understanding enterprise education and its links with small business, entrepreneurship and wider educational goals. *International Small Business Journal*, 11(3), 11–34. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/026624269301100301>
- (156) Giovannetti, G., Marvasi, E., & Sanfilippo, M. (2015). Supply chains and the internationalization of small firms. *Small Business Economics*, 44(4), 845–865. <https://doi.org/10.1007/s11187-014-9625-x>
- (157) Glaser, R., & Chi, M. T. H. (1988). Overview. In M. T. H. Chi, R. Glaser, & M. J. Farr (Eds.), *The Nature of Expertise*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- (158) GmbH, S. (2023). *SmartPLS*.
- (159) Gonzalez-Perez, M. A., Velez-Ocampo, J., & Herrera-Cano, C. (2018). Entrepreneurs' Features Affecting the Internationalisation of Service SMEs. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 6(2), 9–28. <https://doi.org/https://doi.org/10.15678/EBER.2018.060201>
- (160) Graziano, E. A., Fattobene, L., Giovando, G., & Pellicelli, A. (2023). Contacts on LinkedIn: equity crowdfunding platforms' networks and creators'

- innovation performance. *European Journal of Innovation Management*.
<https://doi.org/10.1108/EJIM-03-2022-0125>
- (161) Grenier, R. S., & Kehrhahn, M. (2008). Toward an integrated model of expertise redevelopment and its implications for HRD. *Human Resource Development Review*, 7(2), 198–217. <https://doi.org/10.1177/1534484308316653>
- (162) Haddoud, M. Y., Jones, P., & Newbery, R. (2020). *Export Intention in Developing Countries : A Configuration Approach to Managerial Success Factors **. 00(00), 1–21. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12470>
- (163) Haddoud, M. Y., Onjewu, A. K. E., Nowiński, W., & Jones, P. (2021). The determinants of SMEs' export entry: A systematic review of the literature. *Journal of Business Research*, 125(March 2020), 262–278. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.12.017>
- (164) Hafeez, K., Zhang, Y. B., & Malak, N. (2002). Core competence for sustainable competitive advantage: A structured methodology for identifying core competence. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 49(1), 28–35. <https://doi.org/10.1109/17.985745>
- (165) Hair, J., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010). *Multivariate data analysis (7th ed.)*. Prentice-Hall.
- (166) Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2–24. <https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203>
- (167) Hair, J., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., & Ray, S. (2021). *An Introduction to Structural Equation Modeling* (pp. 1–29). https://doi.org/10.1007/978-3-030-80519-7_1
- (168) Haksever, C. (1996). Total Quality Management in the small business environment. *Business Horizons*, 39(2), 33–40. [https://doi.org/10.1016/S0007-6813\(96\)90021-X](https://doi.org/10.1016/S0007-6813(96)90021-X)
- (169) He, Q., Meadows, M., Angwin, D., Gomes, E., & Child, J. (2020). Strategic Alliance Research in the Era of Digital Transformation: Perspectives on Future Research. *British Journal of Management*, 31(3), 589–617. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12406>

- (170) Hennart, J. F., Majocchi, A., & Hagen, B. (2021). What's so special about born globals, their entrepreneurs or their business model? *Journal of International Business Studies*, 52(9), 1665–1694. <https://doi.org/10.1057/s41267-021-00427-0>
- (171) Herling, R. (2000). Operational Definitions of Expertise and Competence. In *Advances in Developing Human Resources* (Vol. 2, Issue 1, pp. 8–21).
- (172) Herling, R., & Provo, J. (2000). Knowledge, Competence, and Expertise in Organizationse. In *Advances in Developing Human Resources* (pp. 1–7).
- (173) Hesser, W. (2011). *Economic Aspects of Standardization*. December 2010.
- (174) Hesser, W. (2014). *The quality of teaching in the subject of standardisation at universities -a factor for the competitiveness of the economy in Europe*.
- (175) Hesser, W., & de Vries, H. J. (2011). Academic Standardization in Europe. *EURAS Yearbook on Standardization*, August.
- (176) Hesser, W., Feilzer, A., & de Vries, H. J. (2010). *Standardisation in Companies and Markets*. Helmut Schmidt University. https://www.researchgate.net/publication/337160610_Standardisation_in_Companies_and_Markets_3rd_Ed
- (177) Hövel, A., & Schacht, M. (2013). Standardisation in education—A building block for professional careers. In H. Brand & H. de Vries (Eds.), *ICES 2013 Conference - What does Industry expect from education about standardisation?* (pp. 6–15).
- (178) Hsieh, L., Child, J., Narooz, R., Elbanna, S., Karmowska, J., Marinova, S., Puthusserry, P., Tsai, T., & Zhang, Y. (2019). A multidimensional perspective of SME internationalization speed: The influence of entrepreneurial characteristics. *International Business Review*, 28(2), 268–283. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2018.09.004>
- (179) Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>

- (180) Hudson, J., & Jones, P. (2003). International trade in “quality goods”: Signalling problems for developing countries. *Journal of International Development*, 15(8), 999–1013. <https://doi.org/10.1002/jid.1029>
- (181) Hyland, T. (1992). Expertise and Competence in Further and Adult Education. *British Journal of In-Service Education*, 18(1), 23–28. <https://doi.org/10.1080/0305763920180105>
- (182) IEC. (2002). *How multinational corporations benefit from international standardization: MNCs and SMEs Case Studies: Vol. i* (Issue 3).
- (183) IEEE SA. (2024). *What are Standards? Why are They Important?* <https://standards.ieee.org/beyond-standards/what-are-standards-why-are-they-important/>
- (184) IETF. (2024). *About RFCs*. <https://www.ietf.org/process/rfc/>
- (185) IFAN. (2018). *Education and Training about Standardization - Different needs for different roles*. https://www.ifan.org/Final_Paris_IFAN_Guide_4_V1.pdf
- (186) InetQI. (2024). *Quality Infrastructure Definition*. <https://www.inetqi.net/documentation/quality-infrastructure-definition/>
- (187) Irvine, A., Drew, P., & Sainsbury, R. (2013). “Am I not answering your questions properly?” Clarification, adequacy and responsiveness in semi-structured telephone and face-to-face interviews. *Qualitative Research*, 13(1), 87–106. <https://doi.org/10.1177/1468794112439086>
- (188) ISO/IEC. (2004). *ISO/IEC Guide 2:2004 Standardization and related activities – General vocabulary*. <https://www.iso.org/standard/39976.html>
- (189) ISO/IEC Directives, Part 1, Procedures for the Technical Work – Consolidated ISO Supplement – Procedures Specific to ISO (2024). https://www.iso.org/sites/directives/current/consolidated/index.html#a_2_5_6
- (190) ISO. (2014a). *10 good things for SME*. 15. <https://www.iso.org/files/live/sites/isoorg/files/store/en/PUB100283.pdf>
- (191) ISO. (2014b). Good practices for collaboration between National Standards Bodies and universities. *International Organization for Standardization*, 100.

- (192) ISO. (2019a). *IWA 30-1:2019(en) Competence of standards professionals – Part 1: In companies*. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:iwa:30:-1:ed-1:v1:en:ref:25>
- (193) ISO. (2019b). *IWA 30-2:2019(en) Competence of standards professionals – Part 2: In standards-related organizations*. <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:iwa:30:-2:ed-1:v1:en>
- (194) ITU. (2023). *Bridging the Standardization Gap (BSG)*. <https://www.itu.int/en/ITU-T/gap/Pages/default.aspx#/es>
- (195) ITU. (2024). *SME Programme*. <https://digital-world.itu.int/events/2021-event/sme-programme/>
- (196) Jacobs, R. (1996). Unstructured versus structured on-the-job training. In J. Phillips (Ed.), *Measuring return on investment* (1st ed., pp. 123–132). VA: American Society for Training and Development.
- (197) Jacobs, R. (1997). A taxonomy of employee development: toward an organizational culture of expertise. *Proceedings of the 1997 Academy of Human Resource Development*.
- (198) Jacobs, R., & Washington, C. (2003). Employee development and organizational performance: A review of literature and directions for future research. *Human Resource Development International*, 6(3), 343–354. <https://doi.org/10.1080/13678860110096211>
- (199) Jakobs, K. (2017). Two dimensions of success in ICT standardization – A review. *ICT Express*, 3(2), 85–89. <https://doi.org/10.1016/j.icte.2017.05.008>
- (200) James, N., & Busher, H. (2006). Credibility, authenticity and voice: Dilemmas in online interviewing. *Qualitative Research*, 6(3), 403–420. <https://doi.org/10.1177/1468794106065010>
- (201) Jell-Ojobor, M., Alon, I., & Windsperger, J. (2022). The choice of master international franchising – A modified transaction cost model. *International Business Review*, 31(2), 101942. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2021.101942>
- (202) Johanson, J., & Vahlne, J.-E. (1977). The internationalization process of the firm – a model of knowledge development and increasing foreign market

- commitments. *Journal of International Business Studies*, 8, 23-32.
- (203) Johanson, J., & Vahlne, J.-E. (2015). The Uppsala internationalization process model revisited: From liability of foreignness to liability of outsidership. In P. J. Buckley & P. Ghauri (Eds.), *International Business Strategy: Theory and Practice* (1st ed., pp. 33-59). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315848365>
- (204) Johanson, J., & Vahlne, J. E. (2009). The Uppsala internationalization process model revisited: From liability of foreignness to liability of outsidership. *International Business Strategy: Theory and Practice*, 40(9), 33-59.
- (205) Johanson, J., & Vahlne, J. E. (2011). Markets as networks: Implications for strategy-making. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39(4), 484-491. <https://doi.org/10.1007/s11747-010-0235-0>
- (206) Johanson, J., & Wiedersheim, P. F. (1975). *The internationalization of the firm - four swedish cases*. 7(149), 20-37.
- (207) Kallio, H., Pietilä, A. M., Johnson, M., & Kangasniemi, M. (2016). Systematic methodological review: developing a framework for a qualitative semi-structured interview guide. In *Journal of Advanced Nursing*. <https://doi.org/10.1111/jan.13031>
- (208) Kanevskaia, O. (2017). Governance within standards development organizations: WHO owns the game? *Proceedings of the 2017 ITU Kaleidoscope Academic Conference: Challenges for a Data-Driven Society*, ITU K 2017, 2018-Janua, 1-8. <https://doi.org/10.23919/ITU-WT.2017.8246987>
- (209) Katsinis, A., Lagüera-González, J., & Bella, D. (2024). *Annual Report on European SMEs 2023/2024*. https://single-market-economy.ec.europa.eu/smes/sme-strategy-and-sme-friendly-business-conditions/sme-performance-review_en
- (210) Kennedy, S. (2006). The Political Economy of Standards Coalitions: Explaining China's Involvement in High-Tech Standards Wars. *Asia Policy*, 1(1), 41-62. <https://doi.org/10.1353/asp.2006.0021>
- (211) Kirzner, I. (1973). *Competition and Entrepreneurship*. 253.
- (212) Kiss, A. N., Danis, W. M., & Cavusgil, S. T. (2012). International

- entrepreneurship research in emerging economies: A critical review and research agenda. *Journal of Business Venturing*, 27(2), 266–290.
<https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2011.09.004>
- (213) Kline, R. B. (2005). *Principles and practice of structural equation modeling*.
- (214) Knight, G. A., & Cavusgil, S. T. (2005). A Taxonomy of Born-global Firms. *Management International Review*, 45(3), 15–35.
- (215) Knight, G., & Cavusgil, S. (2004). Innovation, organizational capabilities, and the born-global firm. *Journal of International Business Studies*, 35(2), 124–141.
<https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400071>
- (216) Knight, G., & Cavusgil, S. T. (1996). The born global firm: a challenge to traditional internationalization theory. In S. T. Cavusgil & T. Madsen (Eds.), *Advances in International Marketing* (pp. 11–26). JAI Press, Greenwich, CT.
- (217) Knight, G., & Cavusgil, T. (2024). A Path Forward for Research on Born Global Firms. In S. Samiee, C. S. Katsikeas, & P. Riefler (Eds.), *Key Developments in International Marketing*. Palgrave Macmillan, Cham.
https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-031-17366-0_3
- (218) Knight, G., & Liesch, P. (2016). Internationalization: From incremental to born global. *Journal of World Business*, 51(1), 93–102.
<https://doi.org/10.1016/j.jwb.2015.08.011>
- (219) Knight, G., Madsen, T., & Servais, P. (2004). An inquiry into born-global firms in Europe and the USA. *International Marketing Review*, 21(6), 645–665.
<https://doi.org/10.1108/02651330410568060>
- (220) Kurokawa, T. (2005). Developing human resources for international standards. *Science & Technology Trends – Quarterly Review*, 34–47.
- (221) Kurokawa, T. (2014). T-model for Education about Standardization. *Standards Engineering*, April.
- (222) Kurokawa, T., Komachi, Y., Sugimitsu, K., Kamijo, Y., & Hayashi, M. (2013). Skill standard: Evaluation for skills of human resource required for standardization. In 2013 ICES Conference (Issue June).
[https://docbox.etsi.org/Workshop/2013/201306_ICES/Presentations/7-Papers and posters/e-PROCEEDINGS ICES 2013 final.pdf#page=51](https://docbox.etsi.org/Workshop/2013/201306_ICES/Presentations/7-Papers%20and%20posters/e-PROCEEDINGS%20ICES%202013%20final.pdf#page=51)

- (223) Le Deist, F. D., & Winterton, J. (2005). What is competence? *Human Resource Development International*, 8(1), 27–46.
<https://doi.org/10.1080/1367886042000338227>
- (224) Leonard-Barton, D. (1992). Core capabilities and core rigidities: A paradox in managing new product development. *Strategic Management Journal*, 13, 111–125. <https://doi.org/10.1002/smj.4250131009>
- (225) Li, C. (2023). Cultural Friction in International Joint Ventures: Whose Cultural Distance Affects Market Reactions? *Journal of Management*, 49(7), 2288–2317. <https://doi.org/10.1177/01492063221104030>
- (226) Li, D., Li, J., & Hitt, M. A. (2017). Alliance Partner Selection. In *Collaborative Strategy* (pp. 65–71). Edward Elgar Publishing.
- (227) Likert, R. (1932). A technique for the measurement of attitudes. *Archives of Psychology*, 22(140), 1–55.
- (228) Lim, W. M., & Mandrinos, S. (2020). Decoupling in international business: A rejoinder on internationalization and de-internationalization. *Journal of International Business Education*, 15, 305–308.
- (229) Lim, W. M., & Mandrinos, S. (2023). A general theory of de-internationalization. *Global Business and Organizational Excellence*, 42(2), 9–15. <https://doi.org/10.1002/joe.22186>
- (230) Lindsay, V., Rod, M., & Ashill, N. (2017). Institutional and resource configurations associated with different SME foreign market entry modes. *Industrial Marketing Management*, 66(April 2016), 130–144. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.07.014>
- (231) LinkedIn. (2024). 50 LinkedIn Statistics Every Professional Should Know in 2024. <https://www.linkedin.com/pulse/50-linkedin-statistics-every-professional-should-ti9ue/>
- (232) López Morales, J. S. (2020). Internationalization: An Analysis of 26 Definitions. *Intersticios Sociales*, 19, 87–99.
- (233) Lumpkin, G., & Dess, G. (1996). Clarifying the Entrepreneurial Orientation construct and linking it of performance, *Academy of Management review*, 21. *The Academy of Management Review*, 21(1), 135–172.

- (234) Ma, H. (2006). COMPETITIVE ADVANTAGE Competitive Advantage Is Not Performance. *Competitiveness Review: An International Business Journal*, 10(2), 15–33.
- (235) Maertens, M., & Swinnen, J. (2007). Standards as barriers and catalysts for trade, growth, and poverty reduction. *Journal of International Agricultural Trade and Development*, 4(1), 47–61.
- (236) Malca, O., Peña-Vinces, J., & Acedo, F. J. (2020). Export promotion programmes as export performance catalysts for SMEs: insights from an emerging economy. *Small Business Economics*, 55(3), 831–851. <https://doi.org/10.1007/s11187-019-00185-2>
- (237) Mangelsdorf, A. (2011). The role of technical standards for trade between China and the European Union. *Technology Analysis and Strategic Management*, 23(7), 725–743. <https://doi.org/10.1080/09537325.2011.592267>
- (238) Mangelsdorf, A., Portugal-Perez, A., & Wilson, J. S. (2012). Food standards and exports: Evidence for China. *World Trade Review*, 11(3), 507–526. <https://doi.org/10.1017/S1474745612000195>
- (239) Maskus, K. E., Wilson, J. S., & Otsuki, T. (2000). *Quantifying the Impact of Technical Barriers to Trade: A Framework for Analysis*.
- (240) Matthews, L. (2017). Applying Multigroup Analysis in PLS-SEM: A Step-by-Step Process. In *Partial Least Squares Path Modeling* (pp. 219–243). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-64069-3_10
- (241) Mazzarol, T., & Redboud, S. (2020). Small Business Management Development: Theory and Practice. In *Springer Texts in Business and Economics* (4th ed.). Springer Nature Singapore Pte Ltd.
- (242) McConnell, E. A. (2001). Competence vs. competency. In *Nursing Management* (Vol. 32, Issue 5, p. 14). <https://doi.org/10.1097/00006247-200105000-00007>
- (243) Mclagan, P. A. (1997). Competencies: The next generation. *T and D*.
- (244) McMillian, A. (2013). A Rockwell Automation Perspective. *ICES 2013 Conference - What Does Industry Expect from Education about Standardisation?*

- (245) Meho, L. I. (2006). E-Mail Interviewing in Qualitative Research: A Methodological Discussion. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 57(10), 1284–1295.
- (246) Meho, L. I., & Tibbo, H. R. (2003). Modeling the information-seeking behavior of social scientists: Ellis's study revisited. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 54(6), 570–587. <https://doi.org/10.1002/asi.10244>
- (247) Mejri, K., MacVaugh, J. A., & Tsagdis, D. (2018). Knowledge configurations of small and medium-sized knowledge-intensive firms in a developing economy: A knowledge-based view of business-to-business internationalization. *Industrial Marketing Management*, 71(March 2017), 160–170. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2017.12.018>
- (248) Mijatović, I. (2017). Globalne i evropske inicijative za obrazovanje o standardizaciji. *Zbornik Radova 19. Naučno Stručnog Skupa „Sistem Kvaliteta 24 Uslov Za Uspešno Poslovanje i Konkurentnost“*, 23–30.
- (249) Mijatović, I. (2019). Teaching Standardization to Generation Z - Learning Outcomes Define Teaching Methods. In S. O. Idowu, H. J. de Vries, I. Mijatović, & C. Donggeun (Eds.), *Sustainable Development: Knowledge and Education about Standardization* (CSR, Susta). Springer.
- (250) Mijatović, I. (2020). Teaching Standardization to Generation Z-Learning Outcomes Define Teaching Methods. In D. Idowu, S., de Vries, H., Mijatovic, I., Choi (Ed.), *Sustainable Development: Knowledge and Education About Standardisation* (pp. 191–208). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28715-3_12
- (251) Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: some limits on our capacity for processing information. *Psychologica Review*, 63, 81–97.
- (252) Mohamed Yacine Haddoud, W. N., Jones, P., & Newbery, R. (2019). Internal and external determinants of export performance: Insights from Algeria. *Thunderbird International Business Review*, 61(1), 43–60. <https://doi.org/https://doi.org/10.1002/tie.21972>

- (253) Moore, D. R., Cheng, M., & Dainty, A. R. J. (2002). Competence, competency and competencies: performance assessment in organisations. *Work Study*, 51(6), 314–319. <https://doi.org/10.1108/00438020210441876>
- (254) Muller, P., Mattes, A., Lonkeu, O.-K., Brown, J., Farrenkopf, J., Makowska, A., Robin Editor, N., & Hope, K. (2017). *Annual Report on European SMEs 2017/2018 Special Background Document on the internationalisation of SMEs Special Background Document on the internationalisation of SMEs*.
- (255) Murphy, C. N., & Yates, J. (2009). *The International Organization for Standardization (ISO)* (T. G. Weiss & R. Wilkinson (eds.)). Craig Fowlie, Publisher, Politics & International Studies, Taylor & Francis.
- (256) Narayanan, V. K., & Chen, T. (2012). Research on technology standards: Accomplishment and challenges. *Research Policy*, 41(8), 1375–1406. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.02.006>
- (257) Nguyen, T. V., Le, N. T. B., & Bryant, S. E. (2013). Sub-national institutions, firm strategies, and firm performance: A multilevel study of private manufacturing firms in Vietnam. *Journal of World Business*, 48(1), 68–76. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2012.06.008>
- (258) O'Grady, S., & Lane, H. W. (1996). The Psychic Distance Paradox. *Journal of International Business Studies*, 27(2), 309–333.
- (259) OECD. (2004). SME statistics: Towards a more systematic statistical measurement of SME behaviour. *Promoting Entrepreneurship and Innovative SMEs in a Global Economy*.
- (260) OECD. (2010). *SMEs, entrepreneurship and innovation*.
- (261) Onamusi, A. B. (2021). Entry Mode Strategy and Firm Performance in Emerging Economy: Moderating Role of Organisational Structure and Environmental Turbulence. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 26(2), 47–54. <https://doi.org/10.7595/management.fon.2021.0012>
- (262) Oviatt, B. M., & McDougall, P. (1994). TOWARDA THEORY OF INTERNATIONAL NEW VENTURES Georgia Institute of Technology. August, 45–64.

- (263) Oviatt, B. M., & McDougall, P. (1997). *MIR: Management International Review*, 37(1997), 85–99.
- (264) Oviatt, B. M., & McDougall, P. (2005). of Ventures. *Journal of International Business Studies*, 36(1), 29–41.
- (265) Paul, J. (2020). SCOPE framework for SMEs: A new theoretical lens for success and internationalization. *European Management Journal*, 38(2), 219–230. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2020.02.001>
- (266) Paul, J., Parthasarathy, S., & Gupta, P. (2017). Exporting challenges of SMEs: A review and future research agenda. *Journal of World Business*, 52(3), 327–342. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2017.01.003>
- (267) Paul, J., & Rosado-Serrano, A. (2019). Gradual Internationalization vs Born-Global/International new venture models: A review and research agenda. *International Marketing Review*, 36(6), 830–858. <https://doi.org/10.1108/IMR-10-2018-0280>
- (268) Penrose, E. (1959). *No The Theory of the Growth of the Firm* (1st ed.). Oxford University Press, USA.
- (269) Posner, I. M. (1988). What is it to be an expert? In M. T. H. Chi, R. Glaser, & M. J. Farr (Eds.), *The Nature of Expertise*. Lawrence Erlbaum Associates, Inc., Publishers.
- (270) Prahalad, C. K., & Hamel, G. (1990). The core competence of the corporation. *Harvard Business Review*, 63(8), 79–91.
- (271) Prahalad, C. K., & Hamel, G. (2009). The core competence of the corporation. *Knowledge and Strategy*, 41–60. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198781806.003.0017>
- (272) Puiu, S. (2020). Strategies on Education About Standardization in Romania. In D. Idowu, S., de Vries, H., Mijatovic, I., Choi (Ed.), *Sustainable Development: Knowledge and Education About Standardisation* (pp. 95–110). Springer, Cham. https://doi.org/https://doi.org/10.1007/978-3-030-28715-3_7
- (273) Purcell, D., Kushnier, G. (2016). Globalization and Standardization. *The Journal of SES – The Society for Standards Professionals*, March/Apri.

<http://www.standardsuniversity.org/e-magazine/august-2016-volume-6/globalization-and-standardization/>

- (274) Reim, W., Yli-Viitala, P., Arrasvuori, J., & Parida, V. (2022). Tackling business model challenges in SME internationalization through digitalization. *Journal of Innovation and Knowledge*, 7(3), 100199. <https://doi.org/10.1016/j.jik.2022.100199>
- (275) Rennie, M. (1993). Born global. *The McKinsey Quarterly*, 4, 45. <https://go.gale.com/ps/i.do?id=GALE%7CA15424561&sid=googleScholar&v=2.1&it=r&linkaccess=abs&issn=00475394&p=AONE&sw=w&userGroupName=anon~de63ae66&aty=open-web-entry>
- (276) Riillo, C., & Jakobs, K. (2022). Luring European SMEs into ICT Standardization-Problems, Issues, and a Potential Way Forward. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 1-12. <https://doi.org/10.1109/TEM.2022.3226121>
- (277) Riillo, C., Mijatović, I., & Vries, H. de. (2022). Certification to compensate gender prejudice – Analysis on impact of management system certification on export. *Applied Economics*, 3777-3794. <https://doi.org/https://doi.org/10.1080/00036846.2021.1990842>
- (278) Rosado-Serrano, A. (2017). Franchising as Strategy for Internationalization of Family Firms: An exploratory study. *Neumann Business Review*, 3(1), 145-165. <https://doi.org/10.22451/3002.nbr2017.vol3.1.10007>
- (279) Rosado-Serrano, A. (2019). Country dispersion in international franchising: system, proportion, and performance. *International Journal of Retail and Distribution Management*, 47(7), 752-771. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-10-2018-0216>
- (280) Rosado-Serrano, A., & Navarro-García, A. (2023). Alternative modes of entry in franchising. *Journal of Business Research*, 157(June 2022), 113599. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.113599>
- (281) Rosado-Serrano, A., & Paul, J. (2018). A new conceptual model for international franchising. *International Journal of Hospitality Management*, 75(December 2017), 179-188. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.05.024>

- (282) Rosado-Serrano, A., Paul, J., & Dikova, D. (2018). International franchising: A literature review and research agenda. *Journal of Business Research*, 85(December 2017), 238–257. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.049>
- (283) Rumyantseva, M., & Welch, C. (2023). The born global and international new venture revisited: An alternative explanation for early and rapid internationalization. *Journal of International Business Studies*. <https://doi.org/10.1057/s41267-023-00613-2>
- (284) Ruzzier, M., Hisrich, R. D., & Antoncic, B. (2006). SME internationalization research: Past, present, and future. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 13(4), 476–497. <https://doi.org/10.1108/14626000610705705>
- (285) Sangthong, M. (2020). The effect of the likert point scale and sample size on the efficiency of parametric and nonparametric tests. *Thailand Statistician*, 18(1), 55–64.
- (286) Schott, L., & Schaefer, K. J. (2023). Acceptance of Chinese latecomers' technological contributions in international ICT standardization – The role of origin, experience and collaboration. *Research Policy*, 52(1), 104656. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2022.104656>
- (287) Schumpeter, J. A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Harvard University Press.
- (288) Schweizer, R., & Vahlne, J. E. (2022). Non-linear internationalization and the Uppsala model – On the importance of individuals. *Journal of Business Research*, 140(November 2021), 583–592. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2021.11.025>
- (289) Seaman, J. (2020). China and the New Geopolitics of Eurasia. In *China's Western Horizon* (Issue January). <https://doi.org/10.1093/oso/9780190680190.003.0001>
- (290) Serra, F., Pointon, J., & Abdou, H. (2012). Factors influencing the propensity to export: A study of UK and Portuguese textile firms. *International Business Review*, 21(2), 210–224. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2011.02.006>

- (291) Simons, C. A. J. (1994). *Kiezen tussen verscheidenheid en uniformiteit* [Choosing between Diversity and Uniformity].
- (292) Simons, C. A. J. (1999). Education in Standardization – Getting structured common sense into our society – The personal opinion of standards educator. *ISO Bulletin*.
- (293) Singh, M. (2022). Standards and Standard-Setting Organizations. In *Standard-Setting Organisations' IPR Policies Intellectual Property and Competition Issues* (pp. 11–41).
- (294) Slob, F. J. C., & de Vries, H. J. (2002). *Best Practice in Company Standardisation*.
- (295) Sort, J. C., Taran, Y., & Turcan, R. V. (2023). De-internationalization, Re-internationalization, and Business Model Innovation as a response to the VUCA World. *Business Model Innovation*.
- (296) Sort, J. C., Taran, Y., & Turcan, R. V. (2024). *De-internationalization and Re-internationalization of the Firm: Business Model Innovation for Growth and Survival*.
- (297) Spieth, P., Laudien, S. M., & Meissner, S. (2021). Business model innovation in strategic alliances: a multi-layer perspective. *R and D Management*, 51(1), 24–39. <https://doi.org/10.1111/radm.12410>
- (298) Stroyan, J., & Brown, N. (2012). Using Standards to Support Growth, Competitiveness and Innovation. In *Guidebook Series: How to Support SME Policy from Structural Funds*. (Issue October). <https://doi.org/10.2769/42198>
- (299) Swann, P. (2010). International Standards and Trade: A Review of the Empirical Literature. *OECD Trade Policy Working Papers*, 97, 51. https://www.oecd-ilibrary.org/trade/international-standards-and-trade_5kmdbg9xktwg-en
- (300) Swann, P., Temple, P., & Shurmer, M. (1996). Standards and trade performance: The UK experience. *Economic Journal*, 106(438), 1297–1313. <https://doi.org/10.2307/2235522>
- (301) Swanson, R. A. (1995). Human resource development: Performance is the key. In *Human Resource Development Quarterly* (Vol. 6, Issue 2, pp. 207–213).

<https://doi.org/10.1002/hrdq.3920060208>

- (302) Swanson, R. A. (2003). A Disservice to the Ideas of Theory, Research, and Expertise. *Human Resource Development Review*, 2(2), 206–210. <https://doi.org/10.1177/1534484303002002006>
- (303) Swanson, R. A. (2007). *Analysis for Improving Performance - Tools for Diagnosing Organizations and Documenting Workplace Expertise* (Second Edi). Berrett-Koehler Publishers, Inc.
- (304) Symeonidou, N., Bruneel, J., & Autio, E. (2017). Commercialization strategy and internationalization outcomes in technology-based new ventures. *Journal of Business Venturing*, 32(3), 302–317. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2017.02.004>
- (305) Taherdoost, H. (2019). What Is the Best Response Scale for Survey and Questionnaire Design; Review of Different Lengths of Rating Scale / Attitude Scale / Likert Scale. *International Journal of Academic Research in Management (IJARM)*, 8(1), 2296–1747.
- (306) Tang, Y. K. (2011). The Influence of networking on the internationalization of SMEs: Evidence from internationalized Chinese firms. *International Small Business Journal*, 29(4), 374–398. <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/0266242610369748>
- (307) Tate, W. (1995). *Developing Managerial Competence: A Critical Guide to Methods and Materials*. London: Gower.
- (308) Tavakol, M., & Dennick, R. (2011). Making sense of Cronbach's alpha. *International Journal of Medical Education*, 2, 53–55. <https://doi.org/10.5116/ijme.4dfb.8dfd>
- (309) Teodorescu, T. (2007). Competence versus Competency. *Performance Improvement*, 46(9), 9–16. <https://doi.org/10.1002/pfi>
- (310) Teubner, L. K., Henkel, J., & Bekkers, R. (2021). Industry consortia in mobile telecommunications standards setting: Purpose, organization and diversity. *Telecommunications Policy*, 45(3), 102059. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2020.102059>
- (311) Thai, M. T. T., & Chong, L. C. (2008). Born-global: The case of four

- Vietnamese SMEs. *Journal of International Entrepreneurship*, 6(2), 72–100.
<https://doi.org/10.1007/s10843-008-0021-y>
- (312) Vadana, I. I., Torkkeli, L., Kuivalainen, O., & Saarenketo, S. (2020). Digitalization of companies in international entrepreneurship and marketing. *International Marketing Review*, 37(3), 471–492. <https://doi.org/10.1108/IMR-04-2018-0129>
- (313) Vahlne, J. E. (2020). Development of the Uppsala model of internationalization process: From internationalization to evolution. *Global Strategy Journal*, 10(2), 239–250. <https://doi.org/10.1002/gsj.1375>
- (314) Vahlne, J. E. (2024). The Uppsala model. In C. G. Asmussen, N. Hashai, & D. Minbaeva (Eds.), *Encyclopedia of International Strategic Management* (pp. 388–394). Elgar Publishing.
<https://doi.org/https://doi.org/10.4337/9781800884045.ch95>
- (315) Vahlne, J. E., & Johanson, J. (2017). From internationalization to evolution: The Uppsala model at 40 years. *Journal of International Business Studies*, 48(9), 1087–1102. <https://doi.org/10.1057/s41267-017-0107-7>
- (316) Vahlne, J. E., & Johanson, J. (2019). The Uppsala model: Networks and micro-foundations. *Journal of International Business Studies*, 51(1), 4–10. <https://doi.org/10.1057/s41267-019-00277-x>
- (317) Vahlne, J. E., & Johanson, J. (2020). The Uppsala model: Networks and micro-foundations. *Journal of International Business Studies*, 51(1), 4–10. <https://doi.org/10.1057/s41267-019-00277-x>
- (318) Vahlne, J. E., & Schweizer, R. (2022). Human behavior and judgment: A critical nano-foundation for the Uppsala model and international business studies. *Journal of International Business Studies*, 53(7), 1549–1555. <https://doi.org/10.1057/s41267-022-00502-0>
- (319) van de Kaa, G., & de Vries, H. J. (2015). Factors for winning format battles: A comparative case study. *Technological Forecasting and Social Change*, 91, 222–235. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2014.02.019>
- (320) Van Roon, J., & de Vries, H. J. (1996). *Arbeid en ondernemen aanzet tot een christelijke visie*.

- (321) Vasileva, E. (2020). Education About Standardization in the Context of Sustainable Development. In D. Idowu, S., de Vries, H., Mijatovic, I., Choi (Ed.), *Sustainable Development: Knowledge and Education About Standardisation* (pp. 79–94). Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28715-3_6
- (322) W3C. (2024). *What are Web standards?* <https://www.w3.org/standards/about/#what-are-web-standards>
- (323) Wang, P., Liu, B., & Niu, T. (2023). The dynamic effects of learning: Host country experience and international joint venture termination. *Industrial Marketing Management*, 111(May), 69–80. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2023.03.008>
- (324) Weithmann, S. (2018). *The Evolution of Standards in China Insights from the Electric Vehicle Sector* (1st ed.). Nomos Verlagsgesellschaft. <https://doi.org/10.5771/9783845286235>
- (325) Welch, L. S., & Luostarinen, R. (1988). Internationalization: Evolution of a Concept. *Journal of General Management*, 14(2), 34–55. <https://doi.org/10.1177/030630708801400203>
- (326) Wiegmann, P. M., de Vries, H. J., & Blind, K. (2017). Multi-mode standardisation: A critical review and a research agenda. *Research Policy*, 46(8), 1370–1386. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2017.06.002>
- (327) Wiegmann, P. M., Eggers, F., de Vries, H. J., & Blind, K. (2022). Competing Standard-Setting Organizations: A Choice Experiment. *Research Policy*, 51(2), 104427. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104427>
- (328) Wild, J. J., Wild, J. M., & Wild, K. L. (2022). Managerial Incentives and the Valuation of International Joint Venture Formation. *Journal of Accounting, Business and Finance Research*, 15(2), 73–82. <https://doi.org/10.55217/102.v15i2.576>
- (329) Wild, J. J., Wild, J. M., & Wild, K. L. (2023). International joint ventures, shareholder returns, venture complexity, and political risk. *Journal of Corporate Accounting and Finance*, October 2022, 135–148. <https://doi.org/10.1002/jcaf.22600>

- (330) Wong, K. Y., & Aspinwall, E. (2005). An empirical study of the important factors for knowledge-management adoption in the SME sector. *Journal of Knowledge Management*. <https://doi.org/10.1108/13673270510602773>
- (331) Woodruffe, C. (1991). Competent by any other name. *Personnel Management, September*, 30–33.
- (332) WTO. (2022). *DECISIONS AND RECOMMENDATIONS ADOPTED BY THE WTO COMMITTEE ON TECHNICAL BARRIERS TO TRADE SINCE 1 JANUARY 1995: Vol. G/TBT/1/Re*. <https://web.wtocommerce.org/tw/file/PageFile/378062/GTBT1R15.pdf>
- (333) Yew Wong, K., & Aspinwall, E. (2004). Characterizing knowledge management in the small business environment. *Journal of Knowledge Management*. <https://doi.org/10.1108/13673270410541033>
- (334) Zahoor, N., Al-Tabbaa, O., Khan, Z., & Wood, G. (2020). Collaboration and Internationalization of SMEs: Insights and Recommendations from a Systematic Review. *International Journal of Management Reviews*, 22(4), 427–456. <https://doi.org/10.1111/ijmr.12238>
- (335) Zahoor, N., Khan, Z., Meyer, M., & Laker, B. (2023). International entrepreneurial behavior of internationalizing African SMEs – Towards a new research agenda. *Journal of Business Research*, 154(December 2021), 113367. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.113367>
- (336) Zahra, S. A. (2020). International Entrepreneurship (IE) in the Age of Political Turbulence. *Academy of Management Discoveries*, 6(2). <https://doi.org/https://doi.org/10.5465/amd.2019.0076>
- (337) Zahra, S. A. (2021). International entrepreneurship in the post Covid world. *Journal of World Business*, January.
- (338) Zahra, S. A. (2022). International entrepreneurship by family firms post Covid. *Journal of Family Business Strategy*, 13(2), 100482.
- (339) Zahra, S. A., & George, G. (2017). International entrepreneurship: The current status of the field and future research agenda. *Strategic Entrepreneurship: Creating a New Mindset*, 253–288.
- (340) Zhu, H., Hitt, M. A., & Tihanyi, L. (2007). The Internationalization of

- SMEs in Emerging Economies: Institutional Embeddedness and Absorptive Capacity. *Journal of Small Business Strategy*, 17(5), 1–26. <http://libjournals.mtsu.edu/index.php/jsbs/article/download/76/64>
- (341) Zi, A., & Blind, K. (2015). Researchers' participation in standardisation: a case study from a public research institute in Germany. *Journal of Technology Transfer*, 40(2), 346–360. <https://doi.org/10.1007/s10961-014-9370-y>
- (342) Zucchella, A. (2021). International entrepreneurship and the internationalization phenomenon: taking stock, looking ahead. *International Business Review*, 30(2), 101800. <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2021.101800>
- (343) Zucchella, A., Hagen, B., & Serapio, M. G. (2023). *International entrepreneurship*. Edward Elgar Publishing.
- (344) Институт за стандардизацију Србије. (2023). *Интерна правила стандардизације – Део 1: Доношење, објављивање, одржавање, преиспитивање и повлачење српских стандарда и сродних докумената*.
- (345) Мијатовић, И. (2019). *Стандардизација 1*. Факултет организационих наука, Универзитет у Београду.
- (346) Службени гласник Републике Србије, бр. 46/15. (2015). *Закон о изменама и допунама Закона о стандардизацији*.

ЛИСТА СЛИКА

Слика 1. Општи модел компетенција који је изнедрио пројекат NuSaL	71
Слика 2. Предложени концептуални модел	103
Слика 3. Земље порекла испитаника	113

ЛИСТА ТАБЕЛА

Табела 1. Термини и дефиниције успостављени Препоруком	28
Табела 2. Изабрани акти који су донети од стране Европске комисије	36
Табела 3. Изабране иницијативе покренуте од стране Европске комисије	37
Табела 4. Дефиниције које дају неформалне организације за стандардизацију	48
Табела 5. Термини и дефиниције неопходни за потпуније тумачење експертизе, тј., успостављање (научне) дефиниције експертизе (из области стандардизације)	52
Табела 6. Поређење компетентности и експертизе.....	62
Табела 7. Иницијативе за образовање о стандардизацији	65
Табела 8. Позиције запослених који се баве стандардизацијом	72
Табела 9. Списак који укључује компетенције из области стандардизације (укључујући знање и вештине) за које постоје потребе индустрије у Европи ...	74
Табела 10. Одређене „меке“ вештине	75
Табела 11. Посебне карактеристике испитаника.....	84
Табела 12. Земље порекла испитаника	84
Табела 13. Утицај који стандарди имају на интернационализацију	98
Табела 14. Посебне карактеристике испитаника.....	109
Табела 15. Посебне карактеристике организација	111
Табела 16. Анализа поузданости.....	114
Табела 17. Дискриминантна валидност	115
Табела 18. PLS-SEM анализа на целом узорку	117
Табела 19. MG PLS-SEM анализа – утицај величине организације	119
Табела 20. MG PLS-SEM анализа – утицај земље порекла.....	122
Табела 21. Термини и дефиниције неопходни за потпуније тумачење експертизе (из области стандардизације).....	185

ПРИЛОГ 1. Интервју

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МСП: ПЕРЦЕПЦИЈА ЕКСПЕРАТА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ

Поштовани/а,

Пред Вама се налази истраживање/ полу-структурисани интервју путем е-поште – које би требало да укаже на мишљење експерата из области стандардизације – о постојању експертизе у МСП, значају експертизе из области стандардизације или утицају експертизе из области стандардизације на интернационализацију МСП.

Истраживање има циљ да утврди појединачна мишљења експерата (која не морају описивати мишљење организације у којој сте запослени).

Прикупљени подаци биће проучавани у истраживачке сврхе.

Прикупљени подаци биће проучавани уз поштовање приватности.

Прикупљени подаци биће проучавани уз поштовање поверљивости.

Прикупљени подаци неће бити повезани са организацијом у којој сте запослени.

Унапред захвалне,

Биљана Тошић,
Универзитет у Београду
Факултет организационих наука

др Ивана Мијатовић,
Универзитет у Београду
Факултет организационих наука

Термини и дефиниције дати су у Табели 21.

Табела 21. Термини и дефиниције неопходни за потпуније тумачење експертизе

(из области стандардизације) (извор: прилагођено и допуњено на основу ЕУ, 2017 и Herling, 2000)

ТЕРМИН	ДЕФИНИЦИЈА	АУТОР
ЗНАЊЕ	исход асимилације информација кроз учење; скуп чињеница, принципа, теорије и праксе које се односе на област рада или учења; знање може бити теоријско или чињенично	EU (2017)
ВЕШТИНЕ	способност да се примени одређено знање; вештине могу бити когнитивне и практичне	EU (2017)
КОМПЕТЕНЦИЈЕ	доказана способност да се примене знање, вештине, личне, друштвене (социјалне) и/или методолошке способности, у ситуацијама које односе на рад или учење, у професионалном и личном развоју	EU (2017)
КОМПЕТЕНТНОСТ	показано понашање, у оквиру специјализоване области, у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно најмање неефикасне у свом извођењу и ефективне у својим резултатима	Herling (2000)
ЕКСПЕРТИЗА	показано понашање, у оквиру специјализоване и/или повезане области, у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно ефикасне у извођењу и ефективне у резултатима	Herling (2000)
ЕКСПЕРТИЗА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ	показано понашање, у области стандардизације и/или сродних области ⁸⁰ , у облику доследно демонстрираних акција појединца које су уједно ефикасне у свом извођењу и ефективне у својим резултатима; компетенције (знање и вештине) и искуство из области стандардизације су основни елементи експертизе из области стандардизације.	Herling (2000)

⁸⁰ Термин „сродне области“ се односи на остале компоненте инфраструктуре квалитета, и то: (1) метрологију, (2) акредитацију, (3) оцењивање усаглашености и (4) тржишни надзор (InetQI, 2024).

(1) Да ли МСП поседују експертизу из области којом се баве? Објаснити.

(2) Да ли МСП поседују експертизу из области стандардизације? Објаснити.

(3) Где би требало тражити подршку
за укључивање МСП у процес стандардизације? Објаснити.

(4) Да ли образовање из области стандардизације
утиче на експертизу из области стандардизације? Објаснити.

- (5) Да ли експертиза из области стандардизације
утиче на интернационализацију пословања МСП? Објаснити.

Како бисте описали своју позицију у организацији?

- › бавите се стандардизацијом у оквиру пословне организације
- › бавите се стандардизацијом у оквиру образовне организације
- › бавите се стандардизацијом у оквиру организације за стандардизацију

Како бисте описали своје искуство из области стандардизације?

Како бисте оценили своје искуство из области стандардизације?

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Како бисте описали своје компетенције из области стандардизације?

Како бисте оценили своје компетенције из области стандардизације?

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

ПРИЛОГ 2. Упитник

1. ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПОСЛОВАЊА

1.1. СТРАТЕГИЈЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ ПОСЛОВАЊА

У којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени –

НИКАД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	УВЕК
настоје да одговоре на (углавном, нежељене) захтеве на страном тржишту											
настоје да усвоје формално опредељење ка изласку на страно тржиште											
настоје да извозе у „психички блиске земље“, односно, земље које имају исту културу и/или су у истој фази развоја индустрије											
настоје да извозе у „психички удаљен(и)е земље“, односно, прилагођавају извоз променљивим девизним курсевима/царинама											
настоје да истраже могућност извоза у остале земље (нпр., настоје да створе неки други облик прекограничне сарадње на страном тржишту)											
послују на страном тржишту од оснивања (нпр., 3-5 година од оснивања)											

1.2. ИЗВОЗНЕ СТРАТЕГИЈЕ ЗА УЛАЗАК НА ТРЖИШТЕ

У којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени –

НИКАД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	УВЕК
бирају извоз уз помоћ независних посредника (нпр., продавци или трговци)											
бирају извоз уз помоћ партнерских организација (нпр., извозни картели)											
бирају извоз уз помоћ посебних одељења или сектора на домаћем тржишту											
бирају извоз уз помоћ посебних одељења или сектора на страном тржишту											

бирају извоз уз помоћ дистрибутера (или других лица) на страном тржишту

1.3. НЕ-ИЗВОЗНЕ СТРАТЕГИЈЕ ЗА УЛАЗАК НА ТРЖИШТЕ

У којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени –

НИКАД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	УВЕК
бирају лиценцирање које је познато по томе што организација у једној земљи (давалац лиценце) закључује уговор са организацијом у другој земљи (корисник лиценце) којим се даје дозвола коришћења од стране корисника											
бирају франшизе, тј., посебну врсту лиценцирања, при чему давалац франшизе уступа бар један кључни састојак за готов производ/услугу											
бирају заједничко улагање или било који облик пословне сарадње који се односи на заједничко улагање/власништво над економским субјектом											
бирају монтажне операције при чему организација извози делове који се склапају у готов производ на страном тржишту											
бирају уговоре о производњи при чему организација закључује уговор о производњи или пружању услуга са произвођачем у другој земљи, али задржава одговорност за маркетинг и дистрибуцију производа/услуга)											
бирају уговоре о управљању при чему организација закључује уговор о управљању своје организације или дела са менаџером у другој земљи											
бирају уговоре које се односе на маркетинг, дистрибуцију, производњу, итд.)											

2. ЕКСПЕРТИЗА ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ

2.1. ИСКУСТВО ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ

У којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени –

НИКАД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	УВЕК
су свесни постојања стандарда уопште											
су свесни додате вредности стандарда											
са лакоћом проналазе стандарде који су им потребни											
са лакоћом прибављају стандарде који су им потребни											
са лакоћом тумаче стандарде који су им потребни											
са лакоћом примењују стандарде који су им потребни											
са лакоћом вреднују примену стандарда који су им потребни											
су свесни да се могу укључити у процес стандардизације											
су свесни додате вредности од укључивања у процес стандардизације											
са лакоћом проналазе пројекте који се баве стандардизацијом											
са лакоћом укључују у процес стандардизације											
са лакоћом остају (активно) укључени у процес стандардизације											
са лакоћом вреднују своју укљученост у процес стандардизације											
са лакоћом покрећу нове активности у процесу стандардизације											

2.2. КОМПЕТЕНЦИЈЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ

У којој мери власници/менаџери организације у којој сте запослени –

НИКАД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	УВЕК
су упознати са основним појмовима који се односе на стандардизацију											
су способни да утврде потребу за стандардима											
су способни да пронађу и одаберу стандард											
су способни да примене стандард у развоју производа или процеса											

су способни да разумеју утицај примене стандарда
су упознати са организацијама за стандардизацију / њиховим процесима
су способни да утврде потребу за укључивање у процес стандардизације
су способни да пронађу и одаберу организацију за стандардизацију
су способни да буду пасивно укључени у процес стандардизације
су способни да буду активно укључени у процес стандардизације
су способни да одаберу одговарајући облик стандардизације (нпр. међународне, европске, националне организације за стандардизацију, професионалне или индустријске асоцијације, конзорцијуме или форуме...)
су способни да предложи нове елементе у процесу стандардизације
су способни да разумеју утицај процеса стандардизације у целини
су способни да стратешки утичу на агенду у процесу стандардизације

* ПОСЕБНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ИСПИТАНИКА

Година рођења –

Пол –

- › мушки
- › женски

Ниво образовања –

- › основна школа
- › средња школа
- › основне студије
- › магистарске/мастер/специјалистичке студије

- › докторске студије

Научна област –

- › друштвено-хуманистичке науке
- › правно-економске науке
- › природно-математичке науке
- › техничко-технолошке науке

Позиција у организацији –

- › генерални/ извршни директор (топ менаџмент)
- › средњи менаџмент
- › члан сектора за маркетинг или односе с јавношћу
- › члан правног сектора или сектора за људске ресурсе
- › члан сектора за истраживање и развој
- › члан сектора за информационе технологије
- › члан сектора за менаџмент квалитета и стандардизацију

На ком претходно завршеном нивоу образовања сте по први пут стекли знање из области стандардизације –

- › основна школа
- › средња школа
- › основне студије
- › магистарске/ мастер/ специјалистичке студије
- › докторске студије
- › организација/ компанија

Број година искуства (из области стандардизације) –

* ПОСЕБНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Година оснивања –

Земља порекла –

Број запослених –

- › 1 – 9
- › 10 – 49
- › 50 – 249
- › 250 и више

Проценат производа/услуга намењен извозу –

- › 0% – 4%
- › 5% – 9%
- › 10% – 19%
- › 20% – 39%
- › 40% и више

Извозно тржиште –

- › Источна Азија
- › Пацифик
- › Европа
- › Централна Азија
- › Латинска Америка
- › Кариби
- › Блиски Исток
- › Северна Африка
- › Северна Америка

- › Јужна Азија
- › Субсахарска Африка

Сектор (засновано на власништву) –

- › јавни
- › приватни
- › делимично јавни (делимично приватни)

Сектор (засновано на економској активности) –

- › Пољопривреда, шумарство и рибарство (А)
- › Рударство (В)
- › Прерађивачка индустрија (С)
- › Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација (D)
- › Снабдевање водом, управљање отпадним водама и сличне активности (E)
- › Грађевинарство (F)
- › Трговина на велико и мало, поправка моторних возила и мотоцикала (G)
- › Саобраћај и складиштење (H)
- › Услуге смештаја и исхране (I)
- › Информисање и комуникације (J)
- › Финансијске делатности и делатности осигурања (K)
- › Пословање некретнинама (L)
- › Стручне, научне, иновационе и техничке делатности (M)
- › Административне и помоћне услужне делатности (N)
- › Јавна управа и одбрана: Обавезно социјално осигурање (O)
- › Образовање (P)
- › Здравствена и социјална заштита (Q)
- › Уметност, забава и рекреација (R)
- › Остале услужне делатности (S)
- › Делатности домаћинства која производе робу за сопствене потребе (T)
- › Делатности екстериторијалних организација и тела (U)

БИОГРАФИЈА

Биљана Тошић (рођена Ранковић) је рођена 23.09.1993. године, у Београду, где је завршила Основну школу „Филип Филиповић“ и XII београдску гимназију. Основне студије на Факултету организационих наука Универзитета у Београду – студијски програм Менаџмент и организација, модул Управљање квалитетом уписује 2012. године (и успешно завршава 2016. године као студент генерације). Мастер студије на Факултету организационих наука Универзитета у Београду – студијски програм Менаџмент и организација, модул Управљање квалитетом уписује 2016. године (и завршава 2017. године). Убрзо потом, поново уписује мастер студије на Факултету организационих наука Универзитета у Београду – студијски програм Менаџмент и организација – Управљање људским ресурсима (и исте завршава 2019. године). У октобру 2017. године, уписује докторске студије – студијски програм Информациони системи и квантитативни менаџмент – изборно подручје Квантитативни менаџмент. У том периоду, полаже испите предвиђене планом (уз просечну оцену 10,00) и успешно брани приступни рад. У октобру 2021. године, уписује специјалистичке студије – студијски програм Менаџмент и информациони системи, Менаџмент квалитета и стандардизација (и исте завршава 2023. године). У том периоду, учествовала је у извођењу наставе и припреми и изради уџбеничке литературе (уџбеник и практикум) за предмете који се изводе на Факултету организационих наука Универзитета у Београду. Учествовала је у реализацији научно-истраживачких и стручних пројеката међу којима су *HORIZON Europe (HE)* пројекти под називом *Standardization Booster for H2020 & HE Research Results – HSbooster.eu* и *Education for Standardisation in the EU – Edu4Standards.eu*. У оквиру пројекта *HSbooster.eu* учествовала је у извођењу наставе на позив партнера из *Linköping University (LiU)* и *Dublin City University (DCU)*. Члан је Комисије за стандарде *Committee on Conformity Assessment (CASCO)* при Институту за стандардизацију Србије. Члан је Рецензентске комисије при Националном телу за акредитацију / обезбеђење квалитета високом образовању (НАТ). Члан је Европске академије за стандардизацију (*European Academy for Standardization – EURAS*).

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Монографска студија/поглавље у књизи M11
или рад у тематском зборнику водећег међународног значаја [M13]
 - 1.1. Mijatovic I., Horvat A., & Tosic B. (2021). Current Practices of Corporate Social Responsibility in Serbia. In: Idowu S.O. (ed). Current Global Practices of Corporate Social Responsibility. CSR, Sustainability, Ethics & Governance. Springer, Cham., pp. 327-349. Print ISBN: 978-3-030-68385-6. Online ISBN: 978-3-030-68386-3. DOI: 10.1007/978-3-030-68386-3_15. [M13].
2. Монографска студија/поглавље у књизи M12
или рад у тематском зборнику међународног значаја [M14]
 - 2.1. Tošić, B., Mijatović, I., & Živković, N. (2023). Internationalization and Sustainable Development: Export Market Strategies of Enterprises from Serbia and Germany. In: Mihić, M., Jednak, S., Savić, G. (eds). Sustainable Business Management and Digital Transformation: Challenges and Opportunities in the Post-COVID Era. SymOrg 2022. Lecture Notes in Networks and Systems (LNNS, vol. 562). Springer, Cham., pp. 641-670. Print ISBN: 978-3-031-18644-8. Online ISBN: 978-3-031-18645-5. DOI: 10.1007/978-3-031-18645-5_40. [M14].
3. Лексикографска јединица/карта у
научној публикацији водећег међународног значаја [M15]
 - 3.1. Tošić B. (2021). ISO 9000 Standards Series. In: Idowu S., Schmidpeter R., Capaldi N., Zu L., Del Baldo M., Abreu R. (eds) Encyclopedia of Sustainable Management. Springer, Cham. Online ISBN: 978-3-030-02006-4. DOI: 10.1007/978-3-030-02006-4_313-1. [M15].

- 3.2. Tošić B. (2021). ISO 14000 Standards Series. In: Idowu S., Schmidpeter R., Capaldi N., Zu L., Del Baldo M., Abreu R. (eds) *Encyclopedia of Sustainable Management*. Springer, Cham. Online ISBN: 978-3-030-02006-4. DOI: 10.1007/978-3-030-02006-4_312-1. [M15].
- 3.3. Tošić B. (2021). Guidance on Social Responsibility. In: Idowu S., Schmidpeter R., Capaldi N., Zu L., Del Baldo M., Abreu R. (eds) *Encyclopedia of Sustainable Management*. Springer, Cham. Online ISBN: 978-3-030-02006-4. DOI: 10.1007/978-3-030-02006-4_315-1. [M15].
4. Рад у истакнутом међународном часопису [M22]
 - 4.1. Tošić, B., Mijatović, I., Maričić, M., & Blind, K. (2024). Impact of expertise in standardization on business internationalization. *Applied Economics*, pp. 1-18. DOI: 10.1080/00036846.2024.2385751. (IF 2023 = 1.8; IF 2022 = 2.2; IF 2023 (5 год.) = 2.2; IF 2022 (5. год.) = 2.3; SSCI). [M22].
 - 4.2. Mijatović, I., Tošić, B., & Jovanović, M. (2019). The Acquiring of the Knowledge about Standards in the Digital Era. *Amfiteatru Economic*, 21 (51), pp. 427-441. ISSN: 1582-9146. DOI: 10.24818/EA/2019/51/427. (IF 2019 = 1.625; IF 2020 = 1.983; IF 2019 (5 год.) = 1.036; IF 2020 (5. год.) = 1.345; SSCI). [M22].
5. Рад у међународном часопису [M23]
 - 5.1. Mijatovic, I., Tosic, B., Ferguson, N., & Giuffrida, M. (2025). Bringing Standardisation Closer to Entrepreneurial Researchers. *International Journal for Quality Research*, 19 (1), pp. tba. DOI: 10.24874/IJQR19.01-11 [M23].

6. Рад у националном часопису међународног значаја [M24]
 - 6.1. Ruso, J., Filipović, J., & Ranković, B. (2017). The Serbian Quality Infrastructure as Viewed by the Quality Managers. *Serbian Journal of Management – SJM*, 12 (2), pp. 293-304. University of Belgrade – Technical Faculty in Bor. Online ISSN: 2217-7159. Print ISSN: 1452-4864. DOI: 10.5937/sjm12-14458. [M24].
7. Предавање по позиву са међународног скупа штампано у целини [M31]
 - 7.1. Ranković, B. (2017). Quality Media Station: A Students' View of the Quality Infrastructure in Western Balkans. Proceedings of the 2nd International Conference titled *Quality of Life*, pp. 193-200. University of Kragujevac – Faculty of Engineering. Kragujevac, Serbia. ISBN: 978-86-6335-043-4. [M31].
8. Саопштење са међународног скупа штампано у целини [M33]
 - 8.1. Tošić, B., Mijatović, I., & Kićanović, A. (2024). Ethical Aspects of AI and the Role of Standardisation in it: Are We Facing the Brussels Effect? Proceedings of the XIX International Symposium SymOrg 2024 titled *Unlocking the Hidden Potential of Organization through Merging of Humans and Digitals*, pp. 855-861. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Zlatibor, Serbia. ISBN 978-86-7680-464-1. [M33].
 - 8.2. Mijatovic, I., Ferguson, N., & Giuffrida, M., & Tosic, B., (2024). Bringing Standardisation Closer to Researchers in Widening Countries. Proceedings of the 16th International Conference titled *Standardisation, Prototypes, and Quality: A Means of Balkan Countries' Collaboration*, pp. tba. Aristotle University of Thessaloniki. Thessaloniki, Greece.

- 8.3. Mijatović, I., Kićanović, A., & Tošić, B. (2023). Ethics Assessment of R&D Supported by Standardization. Proceedings of the 21st Annual STS Conference Graz 2023 titled *Critical Issues in Science, Technology and Society Studies*, Session B.1. titled *(Responsible) Standardization for (the Digital) Society*, pp. 163-175. Graz University of Technology. Graz, Austria. ISBN: 978-3-85125-976-6. DOI: 10.3217/978-3-85125-976-6. [M33].
- 8.4. Tošić, B. & Mijatović, I. (2023). Small vs. Large: Exploring differences between standardization-related competence of European enterprises. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled *(Responsible) Standardization for Smart Systems*, pp. 185-202. The European Academy for Standardization (EURAS). Aachen, Germany. ISBN: 978-3-95886-491-7. [M33].
- 8.5. Mijatović, I., Tošić, B., Kićanović, A., & Ruso, J. (2022). Why do academics need standards?. Proceedings of the International Academic Conference on Management, Economics, Business and Marketing (IAC-MEBM 2022 Conference), pp. 80-87. The Czech Institute of Academic Education z.s. Vienna, Austria. ISBN: 978-80-88203-30-8. [M33].
- 8.6. Mijatovic, I. & Totic, B. (2021). Demystifying Expertise: Expertise in Standardization in SMEs as the Common Goal. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled *Standardization and Innovation*, pp. 413-430. The European Academy for Standardization (EURAS). Aachen, Germany. ISBN: 978-3-95886-421-4. [M33].
- 8.7. Tošić, B. & Mijatović, I. (2020). The Impact of the Expertise in Standardization on the Internationalization of SMEs: The Perception of Experts. Proceedings of the EURAS Annual Standardization Conference titled *Standards for Digital Transformation: Blockchain and Innovation*, pp.

287-306. The European Academy for Standardization (EURAS). Glasgow, Scotland. ISBN: 978-3-95886-355-2. [M33].

- 8.8. Mijatović, I., & Tošić, B. (2019). The Needs for Knowledge about Standards of SMEs: The Managements' Perception. Proceedings of the 24th EURAS Annual Standardization Conference titled *Standards for a Bio-based Economy*, pp. 313-329. The European Academy for Standardization (EURAS). Rome, Italy. ISBN: 978-3-95886-282-1. [M33].
- 8.9. Tosic, B., & Zivkovic, N. (2019). Knowledge Management and Innovation in the Digital Era: Providing a Sustainable Solution. Proceedings of the 5th IPMA SENET International Project Management Conference titled *Challenges for Growing Economies*, pp. 193-197. Atlantis Press. Belgrade, Serbia. ISBN 978-94-6252-861-1. DOI: 10.2991/senet-19.2019.31. [M33].
- 8.10. Tošić, B., Ruso J., & Filipović, J. (2018). Quality Management in Healthcare: Concepts, Principles, and Standards. Proceedings of the 3rd International Conference titled *Quality of Life*, pp. 193-200. University of Kragujevac –Faculty of Engineering. Kragujevac, Serbia. ISBN 978-86-6335-056-4. [M33].
- 8.11. Mijatović, I., Tošić, B., & Jovanović, M. (2018). Acquiring Knowledge about Standards in the Digital Era: Case of SMEs operating in Serbia. Proceedings of the XVI International Symposium SymOrg 2018 titled *Doing Business in the Digital Age: Challenges, Approaches, and Solutions*, pp. 402-407. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Belgrade, Serbia. ISBN 978-86-7680-361-3. [M33]. (рад одабран за објављивање у међународном часопису *Amfiteatru Economic* и друга значајно измењена верзија рада је објављена у часопису 2019. године)

- 8.12. Pejović, G., Tošić, B., & Ruso J. (2018). Benchmarking as the Quality Management Tool for the Excellence Assessment of Medicines Regulatory Authorities in Europe. Proceedings of the XVI International Symposium SymOrg 2018 titled *Doing Business in the Digital Age: Challenges, Approaches, and Solutions*, pp. 456-462. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Belgrade, Serbia. ISBN 978-86-7680-361-3. [M33].
- 8.13. Jakovljević, T., Čobrenović, A., & Ranković, B. (2016). Quality Management and Information: From Stakeholders Reporting to Media Pioneering Quality. Proceedings of the XV International Symposium SymOrg 2016 titled *Reshaping the Future through Sustainable Business Development and Entrepreneurship*, pp. 1183-1189. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Belgrade, Serbia. ISBN 978-86-7680-326-2. [M33].
9. Саопштење са међународног скупа штампано у изводу [M34]
 - 9.1. Mijatović, I., & Tošić, B. (2023). Bringing Standardisation Closer to Entrepreneurial Researchers. Book of Abstracts of the 2nd International Danube Cup Conference on Entrepreneurship Education (IDC2 E2 2023) titled *Entrepreneurship and Startup Education for Students*, pp. 84-86. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Belgrade, Serbia. ISBN: 978-86-7680-442-9. [M34].
 - 9.2. Mijatović, I., Kićanović, A., & Tošić, B. (2023). Ethics Assessment of R&D Supported by Standardization. Book of Abstracts of the 21st Annual STS Conference Graz 2023 titled *Critical Issues in Science, Technology and Society Studies*, Session B.1. titled *(Responsible) Standardization for (the Digital) Society*, pp. 50-51. Graz University of Technology. Graz, Austria. ISBN: 978-3-85125-955-1. DOI: 10.3217/978-3-85125-955-1. [M34].

- 9.3. Tošić, B., Mijatović, I., & Živković, N. (2022). Internationalization as the Foundation for Sustainable Business Management. Book of Abstracts of the XVIII International Symposium SymOrg 2022 titled *Sustainable Business Management and Digital Transformation: Challenges and Opportunities in the Post-COVID Era*, pp. 304-305. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Belgrade, Serbia. ISBN 978-86-7680-411-5. [M34].
- 9.4. Živković, N., Glogovac, M., & Tošić, B. (2022). Challenges of Quality Assurance in Crisis and Emergency Situations. Book of Abstracts of the Management International Conference MIC 2022 titled *Re-Inventing or Re-Vitalising: Challenges for Post-Pandemic Era*, pp. 153-154. University of Primorska – Faculty of Management. Koper, Slovenia. ISSN 2712-3766. [M34].
10. Рад у истакнутом националном часопису [M52]
 - 10.1. Tošić, B. & Mijatović, I. (2021). Education about Standardization as the Foundation for the Expertise Development of SMEs. *Tehnika*. 76/4, pp. 521-528. ISSN 0040-2176. Savez inženjera i tehničara Srbije. Beograd, Srbija. DOI: 10.5937/tehnika2104521T. [M52].
11. Рад у националном часопису [M53]
 - 11.1. Tošić, B., Filipović, J., & Ruso, J. (2017). Sistem menadžmenta kvaliteta u zdravstvu. *Kvalitet & Izvrsnost*. 11-12/2017, pp. 41-45. Fondacija za kulturu kvaliteta i izvrsnost. Beograd, Srbija. ISBN 2217-852X. [M53].
12. Саопштење са скупа националног значаја штампано у целини [M63]

- 12.1. Tošić, B., Mijatović, I. (2023). *Specifičnosti standardizacije u malim i srednjim preduzećima*. Zbornik radova sa XIV skupa privrednika i naučnika – SPIN 2023. Univerzitet u Beogradu – Fakultet organizacionih nauka. ISBN 978-86-80164-05-2. [M63].
- 12.2. Tošić, B., Filipović, J., & Ruso, J. (2017). Sistem menadžmenta kvaliteta u zdravstvu. Zbornik radova sa nacionalne konferencije „Sistem kvaliteta uslov za uspešno poslovanje i konkurentnost“. Asocijacija za kvalitet i standardizaciju Srbije. ISBN 978-86-80164-05-2. [M63]. (рад одабран за објављивање у научном часопису „Kvalitet & Izvrnost“ и објављен у часопису 2017. године)
13. Саопштење са скупа националног значаја штампано у изводу [M64]
- 13.1. Tošić, B., Horvat, A., & Maričić, M. (2019). A Cross-Country Evaluation of the Number of Valid Certificates to Global Management System Standards: Evidence from ISO 9001 and ISO 14001. Proceedings of the XLVI Symposium on Operational Research SYM-OP-IS 2019, pp. 412. University of Belgrade – Faculty of Organizational Sciences. Kladovo, Serbia. Belgrade, Serbia. ISBN: 978-86-7680-363-7. [M64].

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Име и презиме аутора: Биљана Тошић

Број индекса: 2017/5001

Изјављујем да је докторска дисертација под насловом:

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА
МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА

- › резултат сопственог истраживачког рада;
- › да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- › да су резултати коректно наведени и
- › да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

У Београду

Потпис аутора

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И
ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора: Биљана Тошић

Број индекса: 2017/5001

Студијски програм: Информациони системи и квантитативни менаџмент

Наслов рада:

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА
МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА

Ментор: Др Ивана Мијатовић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду

Потпис аутора

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ЗНАЧАЈ ЕКСПЕРТИЗЕ ИЗ ОБЛАСТИ СТАНДАРДИЗАЦИЈЕ ЗА ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ПОСЛОВАЊА МАЛИХ И СРЕДЊИХ ПРЕДУЗЕЋА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду

Потпис аутора

1. Ауторство. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада

дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.